

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»**

Факультет соціальних наук і соціальних технологій

Кафедра соціології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Освітній ступінь - бакалавр

На тему: **«ПРАКТИКИ ІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ ВПО У НОВІ ГРОМАДИ» (НА
ПРИКЛАДІ ПРОЕКТІВ)**

Виконала студентка 4-го року навчання

Спеціальності 054 Соціологія

Коник Тетяна Дмитрівна

Наукова керівниця: кандидатка

філософських наук, PhD, Anthropology,

доцентка Мальцева Катерина Сергіївна

Рецензентка:

Бондар Вікторія Семенівна

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК: _____

«__» _____ 2024 р.

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ ВПО ДО НОВИХ ГРОМАД.....	
1.1 Вимушене переселення як об’єкт соціологічного аналізу.....	
1.2 Становище та проблеми дітей ВПО в сучасній Україні.....	
Розділ 2. ПРАКТИКИ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ ВПО ПІД ЧАС ЇХНЬОЇ ІНТЕГРАЦІЇ У НОВІ ГРОМАДИ.....	
2.1 Дослідження практик інтеграції дітей ВПО до нових громад (практичний приклад)	
2.2 Виокремлення проблем, які постають на шляху інтеграції дітей ВПО в приймаючі громади	
2.3 Рекомендації з вдосконалення планування та реалізації проектів щодо інтеграції дітей ВПО на рівні громад на основі досвіду організацій – учасників проекту з психосоціальної підтримки дітей ВПО	
ВИСНОВКИ.....	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	
ДОДАТКИ.....	
Додаток А Анкета для експертного опитування	

ВСТУП

Актуальність теми. Відкритий воєнний напад росії на Україну, що відбувся в ніч на 24 лютого 2022 року, поміж багатьох інших наслідків здійснив величезний вплив на структуру українського суспільства. Зокрема, окупація майже 20 % території України та близькість великої кількості населених пунктів до понад тисячокілометрової лінії бойового зіткнення спричинили безпрецедентний в історії нашої країни потік біженців, громадян, які облишили свої рідні міста та домівки у пошуках захисту та безпеки. Окрім мільйонної еміграції закордон (передусім до країн Європейського Союзу), Україна зустрілася із проблемою внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Згідно з даними Міністерства соціальної політики [1] наразі кількість офіційно зареєстрованих ВПО складає 4,9 мільйона осіб, переважна більшість з яких (3,6 мільйона) перемістилася (або зробила це повторно) вже після повномасштабного вторгнення. Як засвідчує Мінсоцполітики більше половини ВПО не мають фізичної можливості повернутися додому, оскільки їхнє житло знаходиться на окупованій території у зоні активних військових дій або взагалі вже не існує. Це у свою чергу детермінує питання інтеграції ВПО у громади, куди вони були змушені переїхати в силу обставин воєнних дій. І для самої громади, і для нових її членів надзвичайно важливо щоби люди, постраждалі від російської воєнної агресії якомога швидше адаптувалися до нового соціального середовища, знайшли нових друзів, житло та роботу та й зрештою стали повноцінними членами нових для них громад.

Будь-яка людина, яка в умовах воєнного стану та російської агресії, була вимушена переїхати із звичного для неї місця та опинилася у незвичних та незнайомих обставинах, потребує підтримки та допомоги і від держави, і (можливо навіть більшою мірою) від приймаючих громад. Проте коли йдеться про дітей ВПО, то питання їхньої адаптації та інтеграції у нові громади набувають ще більшої ваги та актуальності. Відповідно до даних Міністерства соціальної політики [1] наразі в країні маємо 1 мільйон 43 тисячі дітей ВПО, із яких 7836 дітей з особливими потребами, 1263 дітей позбавлених батьківського піклування та 792 дітей-сиріт. Можна припустити, що процес адаптації до нових громад у дітей ВПО відбувається набагато важче ніж у дорослих,

оскільки він ускладнюється віковими особливостями, відсутністю належної системи підтримки. Наразі можна говорити про те, що держава вже розпочала доволі ефективні програми допомоги сім'ям ВПО, проте багато напрямів (зокрема ті, що забезпечують психологічну підтримку та соціальну адаптацію) все ще залишаються у зоні відповідальності організацій громадянського суспільства. А отже, важливим завданням як для національного уряду, так і для місцевих громад, залишається створення сприятливих умов для успішної адаптації ВПО, передусім дітей та підлітків, у нові громади. Таким чином актуальність роботи полягає у тому, що з огляду на обставини великомасштабної агресії росії проти України, феномен вимушеного переселення і спричинені ним процеси інтеграції дітей ВПО до нових приймаючих громад має величезний вплив на українське суспільство і має вивчатися соціологами (а також представниками інших соціальних наук) не лише як теоретична, але й як прикладна практична задача.

Ступінь наукової розробленості проблеми.

Проблеми психосоціальної реабілітації в ході соціальної інтеграції вивчають психологи, педагоги, соціальні педагоги, і, звісно, соціологи. Ще у XIX столітті Герберт Спенсер розпочав вивчення взаємопов'язаності та інтеграції людей у громади. Також слід згадати в цьому зв'язку Роберта Мертона, котрий класифікував типи поведінки людей та їхнє значення в процесі інтеграції до суспільного життя. Значний вплив на формування системного розуміння сутності соціальної інтеграції особистості здійснили наукові підходи, які були запропоновані в теоретичних розбудовах теорії структурації (Ентоні Гідденс), символічного інтеракціонізму (Джордж Г. Мід, Герберт Блумер та ін) та феноменологічної соціології (Альфред Шюц). Вільям Томас та Флоріан Знанецький досліджували проблеми інтеграції польських іммігрантів до американського суспільства, розглядаючи її як взаємодію між соціальними цінностями та соціальною структурою.

Особлива увага вітчизняних вчених до питань соціальної інтеграції детермінувалася у 2014 році після початку російсько-української війни, коли явище масової міграції українців з окупованих територій потребувало наукового аналізу. Зокрема дуже активно вивчається проблема внутрішньо переміщених осіб такими науковцями як О. Балакірева, Т. Семигіна, Ю. Жданович, С. Волошин, Н. Гусак, С. Трухан, Т. Старинська та інші.

Виходячи з вищезгаданого дослідження цієї нової категорії, яка значною мірою впливає на структуру як загальноукраїнського соціуму, так і на соціальну тканину приймаючих громад, дослідження проблеми психосоціальної реабілітації дітей ВПО в ході їхньої інтеграції до нових громад набуває неабиякої актуальності для сучасної української соціології.

Об'єктом дослідження роботи є внутрішньо переміщені особи віком до 18 років як специфічна соціально-демографічна група.

Предмет дослідження – процеси інтеграції внутрішньо переміщених осіб віком до 18 років до нових приймаючих громад.

Метою кваліфікаційної роботи є узагальнення практичного досвіду проектів психосоціальної реабілітації дітей внутрішньо переміщених осіб під час їхньої інтеграції у нові громади та розробка на основі цього рекомендацій для подальших інтервенцій.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати наступні **завдання:**

- 1) проаналізувати теоретико-методологічні засади вивчення психосоціальної реабілітації дітей ВПО в ході інтеграції в нові громади;
- 2) дослідити практики інтеграції дітей ВПО до приймаючих громад;
- 3) виокремити проблеми, які постають на шляху інтеграції дітей ВПО до приймаючих громад;
- 4) розробити рекомендації з вдосконалення заходів щодо інтеграції дітей ВПО на рівні громади на основі досвіду організацій, учасників проекту організації психосоціальної реабілітації дітей ВПО.

Емпірична частина дослідження побудована на основі даних експертного опитування, проведеного авторкою кваліфікаційної роботи у листопаді-грудні

2023 року. В рамках цього дослідження було проведено 43 напівструктурованих інтерв'ю з експертами, які відбулися з використанням системи відеозв'язку Zoom. До вибірки були включені експерти, які брали безпосередню участь у проектах громадських організацій на рівні громад Одеської, Львівської, Рівненської, Житомирської, Тернопільської та Хмельницької областей, які були учасниками програми Supporting Children in Ukraine: Improving Mental Health and Education for Children Living in Ukraine. Дослідження не було частиною програмою, а отже авторка роботи, хоча й була частиною команди програми, самостійно розробила план та інструментарій дослідження. Пошук респондентів відбувався з використанням методів «ключових інформантів» та «снігової кулі», оскільки першими респондентами були керівники проектів громадських організацій – учасників програми, які в подальшому рекомендували інших експертів, залучених до відповідних проектів. Критерієм вибору експерта до дослідження слугувала його (або її) безпосередня залученість до програм психосоціальної реабілітації дітей ВПО на рівні громад у якості психолога, громадського активіста, представника освітнього закладу, логопеда, корекційного педагога, також були опитані громадські активісти з числа батьків дітей ВПО. В рамках підготовки роботи авторка провела аналіз публікацій в засобах масової інформації з даної тематики за допомогою платформи «Semantrum», також проведений аналіз літератури та вторинний аналіз соціологічних досліджень.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ ВПО ДО НОВИХ ГРОМАД

Існуючі політичні та безпекові реалії сучасного українського суспільства актуалізують звернення дослідників, що представляють різні соціальні науки, до вивчення проблем внутрішньо переміщених осіб (ВПО), і, зокрема дітей ВПО. Перебіг російської-української війни, на жаль, поки що не демонструє перспектив найближчим часом швидкого звільнення окупованих територій, а отже питання інтеграції ВПО у нові громади наразі набуває надзвичайно актуального значення не лише у теоретичній, а й у практичній площині. Процес інтеграції ВПО у нові приймаючі громади є складним та містить у собі різні складові – фінансові питання, легалізації та правові питання, надання житла, робочі місця для ВПО, саме тому питання психосоціальної реабілітації дітей ВПО на перший погляд можуть здатися не першочерговим завданням в цьому процесі. Проте і теоретичні розробки, і практичні дослідження засвідчують першочергову важливість саме інтеграції дітей та її вплив на інтеграцію до нового соціального середовища всієї родини ВПО.

1.1 Вимушене переселення як об'єкт соціологічного аналізу

З давніх давен в історії людства відомі випадки вимушеного переселення великих груп людей під впливом воєн, епідемій та стихійних лих. Деякі з них навіть увійшли в історію в якості відомих релігійних сюжетів (як-от «вавилонський полон» іудеїв та подальше їхнє звільнення, що увійшло до Давнього Заповіту), або стали значними факторами, що спричинили виникнення великих та впливових світових діаспор (як, наприклад, депортація мільйонів вірмен з Оттоманської імперії після геноциду 1915-1916). Не можна також тут не згадати і про трагедії, пов'язані з вітчизняною історією, а саме примусове переселення після Другої світової війни, яке здійснив радянський режим щодо українців, кримських татар та інших менш чисельних народів. Для

незалежної ж України величезним викликом стала поява великої кількості ВПО після першої російської агресії у 2014, яка зросла майже у геометричній прогресії після широкомасштабного вторгнення 2022 року.

В той же час через різні причини не всі ці події потрапляли у фокус вивчення соціологів. Як слушно зауважив британський соціолог Стівен Касельс (Stephen Castels): «У вивченні питань переселень традиційно домінували економісти та географи. Проте часті провали державних політик, які були розроблені на основі їхніх концепцій, підкреслили потребу в розумінні соціальної динаміки міграційних процесів. Що у свою чергу призвело до підвищення ролі родини та громади у впорядкуванні міграційних процесів, а також до вивчення соціальних зв'язків, соціального капіталу та культурного капіталу як важливих факторів в цьому процесі.» [2, с. 4]. Саме тому дослідник запропонував створити «соціологію вимушеної міграції», яка вочевидь буде частиною більш широкого міждисциплінарного дискурсу, адже питання мігрантів (в тому числі і ВПО) вивчаються і вивчатимуться різними соціальними науками: історією, правом, політичною економікою, політологією, психологією, антропологією, культурологією та багатьма іншими. При цьому Касельс вбачає завдання соціології у об'єднанні та синтезі підходів цих різних наук для розуміння соціальної динаміки вимушеної міграції [2, с. 9].

Важливим аспектом вивчення проблем інтеграції мігрантів, і, зокрема, внутрішньо переміщених осіб, є дослідження змісту та механізмів соціально-психологічної адаптації людини до нового соціального середовища. У соціологічній науці накопичено величезний теоретичний досвід щодо досліджень пристосування як індивідуумів, так і соціальних груп до різних соціальних обставин. Зокрема Роберт Мертон (Robert Merton) запропонував класифікацію типів поведінки людини в процесі її адаптації до суспільного життя. Відповідний тип поведінки таким чином детермінує рівновагу між особистістю та суспільством, при цьому Мертон підкреслював, що пошук такої рівноваги є передусім відповідальністю конкретної особи, яка переймається власним статусом в суспільстві. [3, с. 310-313].

Засновник структурного функціоналізму Толкот Парсонс (Talcott Parsons) розробив функціональну систему вимірювання взаємодії індивідів і соціального середовища. На думку соціолога, інтеграцію можна фактично описати як баланс взаємних очікувань індивіда та соціального середовища. Як слушно підкреслює Парсонс: «Інтеграція в суспільство його членів має на увазі наявність зони взаємопроникнення між соціальною та особистісною системами. Проте відношення тут в основному трибічні, оскільки частини культурної системи, так само й як частини соціальної структури, інтерналізовані в особистостях, але у той же час частини культурної системи інституціоналізовані в суспільстві» [4, с. 20]. Саме тому результат інтеграції конкретної людини безпосередньо залежить як від його власних мотивів та спроможності, так і від того, наскільки лояльними будуть умови інтеграції, які існують у відповідному соціальному середовищі.

Феномену інтеграції польських іммігрантів до американського суспільства була присвячена класична (і перша) книга в жанрі емпіричної соціології «Польський селянин у Європі та Америці». Її автори Флоріан Знанецький (Florian Znaniecki) та Вільям Томас (William Thomas) ввели поняття ціннісних орієнтирів особи та їхню взаємодію із процесом адаптації. Зокрема соціологи розглядали процеси інтеграції в суспільство через отримання людиною соціального досвіду та переконливо довели, що такі процеси є соціальним феноменом. Насправді дослідження того, як саме конкретна людина знаходить своє місце у певному соціальному середовищі, викликали закономірні запитання у дослідників про те, як конкретний індивід інтерпретує соціальну реальність, визначаючи при цьому яка саме ситуація може бути адаптивною, а яка не потребує адаптації. На це запитання сам Вільям Томас відповів так : «Ми повинні поставити себе на місце суб'єкта, який намагається знайти свою дорогу в цьому світі, і передусім ми повинні пам'ятати, що середовище, яке на нього впливає й до якого він адаптується, це його світ, світ природи й суспільства, якими їх бачить він, це не об'єктивний світ науки, яким його бачить науковець. Індивід реагує лише на події з власного досвіду, до якого входить не те, що абсолютно

об'єктивний спостерігач може виявити в доступній йому частині світу, а лише те, що знаходить там сам індивід» [5, с. 103].

Канадський антрополог та соціолог Калерво Оберг (Kalervo Oberg) ввів поняття «культурного шоку» який відчуває особа, що потрапляє у нове для неї соціальне середовище. Оберг, пояснюючи сутність культурного шоку, наголошує на тому, що він виникає внаслідок конфлікту старих і нових культурних норм і орієнтацій, або, як він влучно висловився: «конфлікту двох культур на рівні індивідуальної свідомості» [6, с. 2].

Натомість Алвін Тофлер (Alvin Toffler) висунув концепцію «адаптивного відходу» від культурушоку. У своїй книзі «Футурошок» він пише про межі пристосування, про те, що людині необхідно навчитися швидко контролювати темпи змін як в особистому, так і в суспільному житті в цілому, «інакше більшість з нас втратить здатність пристосовуватися». На думку автора «одночасне застосування відносно широкого спектру можливих адаптивних стратегій (при відсутності жорсткого ліміту наявних адаптивних ресурсів) дозволить особі обрати найбільш ефективний спосіб поведінки і вже згодом відмовитися від нерезультативних адаптивних кроків.» [7, с. 12].

Для аналізу явища внутрішнього переміщення можна також застосовувати концепцію культурної травми Дж. Александера (Jeffrey Alexander). На думку дослідника культурна травма має місце, коли члени того чи іншого співтовариства відчувають, що їх змусили пережити певну жахливу подію, яка залишає незабутні сліди в їх груповій свідомості, а це, в свою чергу, назавжди залишається в їхній пам'яті. Як зазначив Александер: «Травма не є результатом того, що якась група людей відчуває біль – вона є результатом гострого дискомфорту, що проникає у відчуття спільнотою власної ідентичності. Колективні актори «вирішують» маркувати соціальну біль як основну загрозу їхньому розумінню того, хто вони, звідки вони і куди хочуть йти» [8, с. 2].

Відомий польський соціолог Пйотр Штомпка (Piotr Sztompka) аналізуючи культурну травму зазначає її амбівалентний характер, адже вона являє собою як власне подію, так і наслідок її інтерпретації. Саме тому на думку соціолога цей

процес включає в себе появу, поширення та поглиблення травми, а також формування і використання стратегій, націлених на її обмеження або подолання, які Штомпка визначає як «активну адаптацію» та «пасивне пристосування». [9, с. 449]

Таким чином можна зробити висновок, що соціологічні теорії та концепції досліджують травматичний досвід та обставини, в яких відбувається власне інтеграція до нової громади, та які значною мірою впливають на цей процес. В ході інтеграції діти, співставляючи норми, які є усталеними у приймаючій громаді, з тими, до яких вони звикли, можуть переживати культурний шок. При цьому діти ВПО є невід'ємними та ключовими учасниками процесу інтеграції, безвідносно від того яку саме стратегію інтеграції вони обирають (активну або пасивну). З цього можна зробити висновок про те, що приймаючі громади можуть створити (або ні) належні умови для успішної інтеграції дітей ВПО, проте якість такої інтеграції буде залежати від поєднання як зовнішніх так і внутрішніх факторів, зокрема і психосоціального стану дітей-переселенців.

1.2 Становище та проблеми дітей ВПО в сучасній Україні

Як уже було зазначено вище проблема внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні наразі вивчається соціологами і представниками інших суспільних наук не лише як теоретична задача, але й як виклик на актуальну соціальну проблему, масштаб якої є безпрецедентним не лише для України, але й для всього європейського регіону. Війна 2014 року ввела в наш лексикон поняття ВПО і зробила явище внутрішнього переміщення масовим, проте справжньою і загальнонаціональною проблемою воно стало саме після повномасштабного вторгнення 2022 року.

Для того щоб окреслити реальний масштаб проблеми достатньо зауважити, що, попри розповсюджене переконання про те, що більшість біженців, які втекли від війни, виїхали закордон, фактичні цифри переконують, що саме наша країна є найбільшим реципієнтом переміщених осіб. Відповідно

до даних Мінсоцполітики [1] Україна надала прихисток 4,9 мільйонам внутрішньо переміщеним особам, тоді як в усіх країнах ЄС та Північної Америки перебувають лише 3, 9 українців, що втекли від війни. З цього випливає той факт, що наша країна має інтегрувати навіть більшу кількість громадян, аніж скільки прийняли українських переселенців усі наші країни-партнери разом узяті.

Міжнародне співтовариство уже відзначило суттєве зростання в останні роки кількості осіб, які всупереч власного бажання були змушені залишити власні будинки через військові конфлікти та інші надзвичайні події. Саме з метою подолання таких викликів ООН розробила Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення. Принцип 3 цього документу покладає саме на державну владу «основний обов'язок і відповідальність за надання захисту та гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам, які перебувають під її юрисдикцією», підкреслюючи при цьому що ВПО мають право отримувати допомогу від держави та не повинні переслідуватися за таке звернення [10, с. 4]. У ситуації, коли ВПО мають специфічні проблеми та потреби, саме держава має забезпечити додатковий захист, гарантії для ВПО, які б дозволили їм за новим місцем проживання без дискримінації реалізовувати свої права та свободи у приймаючих громадах.

Починаючи з 2014 року державна влада (хоча й не дуже швидко) визначала шляхи і форми власних політик та інтервенцій з метою реагування на масове внутрішнє переміщення власних громадян. Державна влада прийняла ряд нормативно-правових актів, які окреслили вектор державної політики стосовно ВПО, а також встановили додаткові державні гарантії для переселенців в сфері соціального захисту, зайнятості, освіти, забезпеченості житлом, тощо. Утім після 2022 року стало очевидним, що цих зусиль явно недостатньо, адже практика засвідчила про те, що далеко не всі додаткові гарантії ВПО, які передбачені чинним законодавством, працюють ефективно та реалізуються повною мірою. На це, зокрема, указувало й рішення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради з питань захисту прав ВПО (січень 2024 р.), в якому робота уряду в цьому напрямі оцінювалася як недостатня [11].

В той же час не можна применшувати зусилля уряду в цьому напрямі. У квітні 2023 року Кабінетом міністрів України була затверджена «Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року», яка, зокрема, мала надати підтримку громадам для успішної інтеграції внутрішньо переміщених осіб за новим місцем проживання. Як зазначено у Стратегії: «Перехід від соціальної адаптації до створення умов для розвитку потенціалу та посилення спроможності приймаючих територіальних громад повинен сприяти завершенню процесу інтеграції внутрішньо переміщених осіб до приймаючої територіальної громади. Метою інтеграції є досягнення умов, за яких внутрішньо переміщені особи зможуть в повному обсязі користуватися своїми конституційними правами і свободами, а також виконувати обов'язки без будь-якої дискримінації, в тому числі за фактом внутрішнього переміщення.» [12]. Зокрема, урядова Стратегія передбачає створення кращої системи обліку ВПО та системи регулярної оцінки їхніх потреб, запровадження механізму вимірювання рівня інтеграції до громад, реалізації програм та заходів для молоді, спрямованих на сприяння соціальній згуртованості, створення консультативних механізмів з метою залучення новоприбулих членів громад до процесу прийняття рішень, створення в громадах рівного доступу до можливостей творчого розвитку, якісного дозвілля та забезпечення культурних прав ВПО.

В той же час слід зазначити, що наразі держава не оприлюднила чітку методологію оцінки інтеграції конкретної людини в громаду. Зрозуміло, що проблеми ВПО є довготривалими та комплексними і їхнє вирішення вимагає надання постійної підтримки ВПО допоки не буде знайдене їхнє принципове рішення. Науковці з Брукінгського інституту та Бернського університету називають таке рішення довгостроковим і підкреслюють, що воно «досягається тоді, коли ВПО більше не потребують жодної спеціальної допомоги та захисту у зв'язку з їх переміщенням і можуть користуватися своїми правами людини без дискримінації, яка виникає у зв'язку з переміщенням.» А це на думку дослідників можна забезпечити за допомогою однієї з наступних дій:

- стійка реінтеграція у попередньому місці проживання в разі повернення;

- стійка місцева інтеграція в тих областях, де наразі розміщуються ВПО;
- стійка інтеграція в іншій області країни. [13, с.19].

Слід відзначити, що внаслідок російської агресії та суттєвого збільшення кількості ВПО активізувалися різноманітні дослідження (як соціологічні, так і інших соціальних наук) цього явища, що суттєво розширило емпіричну базу та дозволило робити цікаві висновки та узагальнення. А відтак, на основі отриманих даних українські науковці можуть надавати практичні рекомендації як національному урядові, так і місцевим громадам. Зокрема, можна тут згадати методичний посібник Харківського інституту соціальних досліджень щодо оцінювання потреб ВПО у громадах, в якому науковці чітко сформулювали «вияви інтеграції ВПО у приймаючі громади, а саме:

- Довгострокові плани мешкати у громаді;
- Можливості користуватися всіма сервісами у громаді на рівні місцевого населення;
- Довіра до місцевих органів влади;
- Досвід дискримінації;
- Почуття безпеки у громаді;
- Почуття приналежності до громади;
- Можливість брати участь у житті громади та прийнятті рішень щодо її розвитку;
- Інформування про можливості для ВПО.» [14, с.93].

З цього можна зробити висновок про те, що інтеграція ВПО, зокрема і дітей ВПО, є системним та комплексним процесом, який передбачає залучення нових членів в усі сфери життя приймаючих громад: побутову, економічну, культурну. Головною метою інтеграції має стати поява у нових членів нової ідентичності як жителів громади, а не як ВПО. При цьому очевидно, що інтеграція має бути двостороннім процесом, а відтак передбачати взаємну адаптацію – як переселенців до нових громад, так і мешканців до ВПО, вибудову між ними сталих і системних зв'язків, повноцінного залучення ВПО в соціальну тканину громади. Як слушно зауважує український дослідник Ю. Жданович: «Оскільки соціальна адаптація є процесом, за якого особистість

приспосовується до соціального середовища і при цьому впливає на це середовище, що також спричинює зміни останнього, то варто говорити про тісний зв'язок адаптації з інтеграцією. Отже, соціальна адаптація тісно пов'язана з інтеграцією особистості в систему соціально-психологічних зв'язків та стосунків, що виникають у новому соціальному середовищі життєдіяльності. Разом із тим можна говорити, що інтеграція в групу є результатом успішної адаптації особистості.» [15, с.3].

При цьому важливо, щоб інтеграція ВПО у приймаючі громади не сприймалася останніми як виключно задоволення їхніх (без сумніву нагальних та важливих) потреб. Українські науковці Т. Семигіна, Н. Гусак та С. Трухан наголошують на тому, що цей процес не повинен породжувати утриманство та залежність ВПО від допомоги. Натомість, як підкреслюють вчені, такі інтервенції «мають стати поштовхом цим особам до активних дій: пошуку роботи, доступного житла, соціального та культурного розвитку, участі в житті громади тощо.» [16, с.69].

В той же час слід зазначити, що основне навантаження щодо інтеграції ВПО лежить на місцевих громадах, які згідно до законодавства, зокрема Закону «Про забезпечення прав і свобод ВПО», відповідають за надання базових соціальних послуг. Проте наразі не можна стверджувати, що місцеві громади є готовими до комплексного вирішення цих проблем. Наприклад, можна навести висновки дослідження інтеграційних практик ВПО, яке провела громадська організація «Горизонт змін»: «Окремі місцеві програми з підтримки ВПО розробили в більшості областей України ще до 2021 року. Та лише деякі з них демонстрували комплексний підхід до інтеграції, а більшість обмежувалась фрагментарними заходами, спрямованими на допомогу в тій чи іншій окремих сферах. А в деяких областях (як от у Черкаській) таких програм взагалі не було. У 2022 році з початком повномасштабної війни нічого не змінилося. Однак нині триває процес розробки таких комплексних програм в окремих громадах (наприклад, Тростянецькій, Шосткінській та інших) за експертної підтримки програми ULEAD. Готових і затверджених документів знайти не вдалося.» [17]. Хоча згадане дослідження було проведене наприкінці 2022 року матеріали

більш свіжих досліджень, в тому числі і проведеного авторкою даної роботи, підтверджують той факт, що лише деяким громадам вдається системно підходити до вирішення питань інтеграції ВПО, хоча при цьому слід визнати, що більшість громад намагаються впроваджувати щонайменше окремі її елементи, адже інтерес до того, щоб допомогти переселенцям інтегруватися до громад насправді присутній.

При цьому у більшості аналітичних та дослідницьких матеріалів зазначається, що нерідко у цьому процесі ініціатива знаходиться на боці організацій громадянського суспільства, а не держави. Наприклад Фонд «Демократичні ініціативи» зазначає у своєму звіті: «Волонтерські організації протягом першого етапу війни показали свою велику спроможність допомагати державі у забезпеченні потреб переселенців. Однак самі ці організації потребують інституційного розвитку, аби підтримувати цю спроможність системно, залучати фахівців з певними навичками та забезпечувати оплату їхньої праці, реалізовувати нові проєкти. Зокрема, перспективними є проєкти з організації дозвілля для дітей ВПО, організація курсів із практики української мови, курсів з конфлікт-менеджменту для керівників закладів освіти та підприємств (зادля уникнення конфліктів на ґрунті мови чи стереотипів/упереджень між трудовими колективами та новими робітниками з числа ВПО)» [18, с. 26-27].

Значна кількість подібних проєктів громадських організацій націлена на дітей ВПО, що пояснюється як об'єктивними факторами – а саме більшою складністю інтеграції в громаду саме неповнолітніх ВПО та важливістю інтеграції в навколишнє середовище дітей для подальшої успішної інтеграції всієї сім'ї ВПО, так і суб'єктивними факторами, адже більшість таких проєктів фінансується донорськими організаціями, які віддають перевагу саме проєктам, бенефіціаріями яких виступають діти.

Як засвідчують численні дослідження діти порівняно із дорослими особливо тяжко переживають переїзд з рідної домівки, таке переміщення зумовлює депривацію дитини, посилює ризики насильства та булінгу по відношенню до неї та обмежує можливості щодо її розвитку. Дуже тривожать і

психологічні наслідки втечі від воєнних дій. Як засвідчили дані опитування батьків ВПО, яке провело «СОС Дитячі містечка в Україні» від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну у більшості їхніх дітей спостерігаються зміни в поведінці. Ось що відзначається у звіті: «42% зазначили, що їхня дитина постійно або часто сумує. Кожен четвертий опитаний (25%) розповів про проблеми зі сном, кожен п'ятий — про труднощі з концентрацією уваги на одному виді діяльності (21%) й про те, що лякається незначного (19%). Порівнюючи відповіді всіх батьків та лише тих, які вважають, що їхній дитині точно потрібен або радше потрібен психолог, слід зазначити, що найбільше батьків насторожували такі прояви пережитого стресу, як агресія, критика до себе, розмови про смерть (показники різняться удвічі).» [19, с. 21].

Саме тому заходи, спрямовані на психологічну допомогу дітям ВПО а також на їхнє психоемоційне розвантаження, є одним із ключових факторів успішної інтеграції дитини у нове соціальне середовище. Проте тут слід наголосити, що інтеграція є шляхом у обидвох напрямках, тому провести її без бажання дитини (і в широкому сенсі всієї родини ВПО) вкрай важко. Як слушно зауважила українська соціологиня Алла Лобанова «...пристосування людини до соціуму передбачає обов'язковість з'ясування нею його легітимно-домінуючої ціннісно-нормативної системи та інтеріоризацію до нею своєї особистісної ціннісно-нормативної системи через її сприйняття. Адаптація за таких умов може бути як складною, так і досить легкою, а іноді навіть безпроблемною, адже збіг ціннісних орієнтацій адаптанта та соціуму уможлиблює прискорення процесу інтеграції. Такий тип адаптації доцільно називати соціетально-адекватним. Якщо ж людина не сприймає легітимно-домінуючу ціннісно-нормативну систему соціуму, до якого вона прагне інтегруватися, то процес пристосування адаптанта значно ускладнюється.» [20, с. 25].

В цьому зв'язку загальні настрої внутрішньо переміщених осіб певною мірою суперечать процесу інтеграції, адже більшість з них вважають своє перебування у новій громаді тимчасовим. Ось який висновок робить у своєму

звіті громадська організація «Горизонт змін»: «Люди надіються повернутися до власного дому попри невизначеність строків війни та окупації. Через це вони можуть свідомо ігнорувати всі можливості до інтеграції в громаду, навіть опиратися їм, бо психологічно для них це є відмовою від мрій про повернення до попереднього життя. Подібне ставлення може бути і у місцевих: приміром, у спілкуванні з ВПО часто озвучувалась проблема, що місцеві працедавці не хочуть приймати на роботу ВПО, сприймаючи їх як тимчасових працівників. Тож ставлення до ситуації як до тимчасової, безумовно, не сприяє інтеграції і бажанню докладати до неї зусиль з обох сторін.» [17].

На певній плутанині зі статусом ВПО наголошує і заступниця міністра соціальної політики Дарина Марчак: «після початку повномасштабної агресії близько 900 тисяч людей виїхали з Київської, Житомирської, інших центральних областей країни, коли там велися бойові дії, а зараз повернулися додому, проте, як і раніше, мають статус ВПО. Тому нам справді потрібно визначити рівні інтеграції ВПО до громади, те, коли статус ВПО більше не потрібен людині після переміщення, й те, що після повернення до своєї громади людина також більше не є ВПО.» [11]. А це на думку урядовиці у свою чергу створює певну невизначеність для місцевих громад щодо того, на кого слід спрямовувати зусилля з допомоги та інтеграції, адже передбачені в законодавстві пільги для ВПО, прив'язані саме до статусу.

Підсумовуючи вищесказане необхідно підкреслити, що інтеграція ВПО у нові громади стала серйозним викликом як для всієї системи державного управління України, так і, зокрема, для керівництва і лідерів місцевих громад. Зрозуміло, що такий процес не може бути швидким, адже з моменту останньої (і найбільшої) хвилі переселення минуло ще не так багато часу. Інтеграція є двостороннім процесом, а отже він передбачає взаємні зусилля і переселенців і членів приймаючої громади. Програми інтеграції повинні ґрунтуватися на досконалому вивченні потреб та не бути простим набором не пов'язаних між собою соціальних інтервенцій.

Інтеграція саме дітей із складу ВПО є найскладнішим завданням в процесі інтеграції, в тому числі через складний психосоціальний стан дітей, які пережили травматичні обставини, пов'язані з військовими діями, окупацією тощо. Діти з сімей ВПО також відчувають труднощі, пов'язані з переміщенням на незнайоме місце проживання та в нові умови навчання, необхідністю налагоджувати соціальні зв'язки із ровесниками із приймаючої громади. Також є проблемною кваліфікація практик інтеграції на «успішні» чи «неуспішні», адже немає чітких критеріїв вимірювання рівня інтеграції й можливостей перевірки успішності наявних практик.

Розділ 2. ПРАКТИКИ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ ВПО ПІД ЧАС ЇХНЬОЇ ІНТЕГРАЦІЇ У НОВІ ГРОМАДИ

Як уже зазначалося вище війна здійснює величезний вплив на наше суспільство, змінюючи його, в тому числі і внаслідок міграції величезної кількості українців з окупованих та навколофронтових регіонів до більш безпечних громад, а також закордон. Таке велике «переселення» спричиняє значне напруження на всі соціальні інститути як на загальнодержавному рівні, так і на рівні громад. Проблема посилюється також і тим, що сім'ї ВПО, які змушені виїжджати в нові громади, мають дуже обмежені майно та фінансові заощадження (або не мають їх взагалі), а також і тим, що через високу інтенсивність бойових дій та російський терористичні атаки на прилеглі до фронту населені пункти, такі сім'ї змушені досить часто від'їжджати не в сусідні, а у більш віддалені регіони (що вирізняє сучасну ситуації від ситуації 2014-2015 рр.), де вони зустрічаються з досить відмінними соціальними нормами, звичками, традиціями та цінностями, що очевидно ускладнює значною мірою інтеграцію ВПО до нових громад. Коли ж йдеться про інтеграцію дітей, то ці процеси відбуваються ще складніше, а іноді навіть і драматичніше. При цьому слід зважати на травматичний досвід цієї категорії, набутий внаслідок перебування в зоні бойових дій (а в багатьох випадках і під окупацією), що детермінує необхідність та важливість психосоціальної реабілітації дитини для її повноцінної інтеграції.

2.1 Дослідження практик інтеграції дітей ВПО до нових громад (практичний приклад)

В рамках підготовки кваліфікаційної роботи було проведено дослідження практик інтеграції дітей ВПО до нових громад на основі якісної методології. Вибір даної методології був обумовленим тим, що інтеграція дітей ВПО є

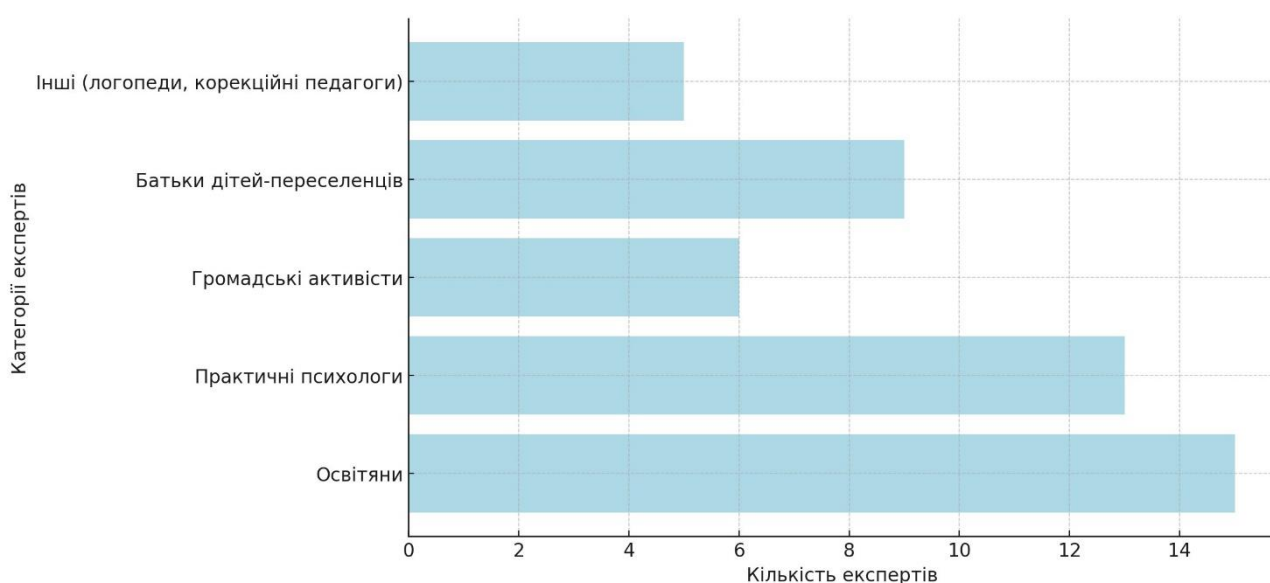
складним соціальним феноменом, а відтак в рамках цього процесу потребують аналізу та осмислення практики їхньої психосоціальної реабілітації саме на основі практичного досвіду учасників таких проектів.

Головною метою дослідження було вивчення практик психосоціальної реабілітації дітей ВПО в приймаючих громадах, а відтак фокусом дослідження стало отримання деталізованих відповідей та точок зору, ґрунтованих на власному практичному досвіді експертів, які беруть безпосередню участь у згаданому процесі. Емпірична частина дослідження побудована на основі даних експертного опитування, в рамках якого було проведено 43 напівструктурованих інтерв'ю з експертами та експертками, що працюють у проектах психосоціальної реабілітації дітей ВПО. Згадані проекти впроваджуються громадськими організаціями на рівні громад Одеської, Львівської, Рівненської, Житомирської, Тернопільської та Хмельницької областей.

Пошук респондентів та респонденток відбувався з використанням методів «ключових інформантів» та «снігової кулі». Першими респондентами стали керівники проектів громадських організацій, які є учасниками програми Supporting Children in Ukraine: Improving Mental Health and Education for Children Living in Ukraine (впроваджується OutcomesX за підтримки UBS Optimus Foundation). Надалі саме вони рекомендували інших експертів, які залучені до реалізації проектів психосоціальної реабілітації дітей ВПО. Головним критерієм відбору респондентів та респонденток була їхня особиста участь у активностях пов'язаних з інтеграцією дітей ВПО у конкретних громадах.

Польовий етап дослідження тривав з листопада по грудень 2023 року. До вибірки було включено 43 експерти та експертки, які представляли наступні групи: групу психологів, групу освітян, групу громадських активістів та керівників громадських організацій, групу батьків дітей ВПО, також була

сформована група «інші», до якої увійшли некатегоризовані експерти (логопеди, корекційні педагоги та інші). Експерти мали змогу самостійно визначити до якої групи їх треба було категоризувати, при цьому вони мали можливість обрати більше ніж одну групу. Більш детальна інформація щодо розподілу наведена нижче (див. – рис. 2.1.)

Рис. 2.1 Категорії експертів, які взяли участь у дослідженні (деякі експерти визначили більше, ніж одну категорію)

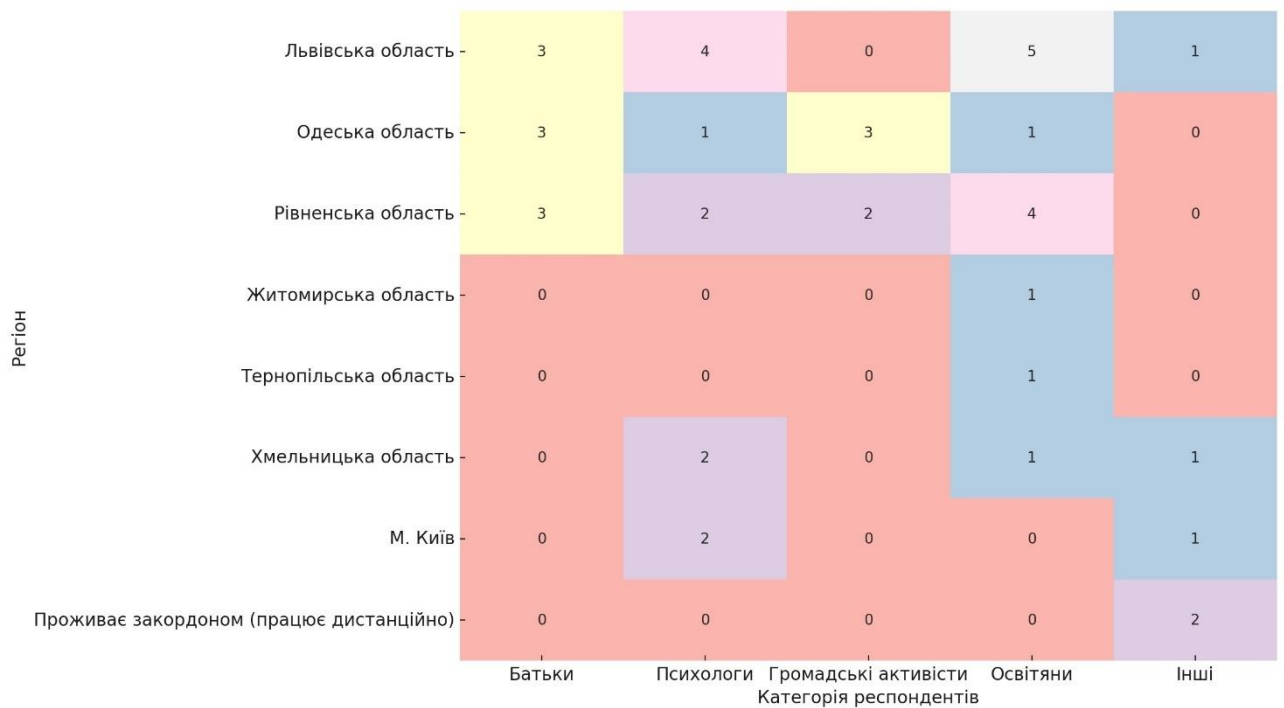
Як уже зазначалося, головним критерієм визначення експертності респондента/респондентки стала безпосередня особиста залученість у процесі інтеграції дітей ВПО у нові громади з тим, щоб вони мали змогу у своїх відповідях надавати власну перспективу, засновану на особистому досвіді. Для кращого таргетування на початку анкетування респондентам було запропоновано відповісти на запитання щодо їхньої власної залученості (причетності) до процесу інтеграції дітей ВПО до нових громад (див. табл. 2.1.)

Таблиця 2.1. Як би Ви охарактеризували свою причетність до процесу інтеграції дітей ВПО до нової громади?

	Батьки ВПО	Психологи	Громадські активісти	Освітняни	Інші

Я безпосередньо працюю в цьому напрямі в межах громади	0	8	5	10	1
Я допомагаю організувати ці процеси на національному/ або регіональному рівні	0	2	0	2	3
Я сам (сама) є внутрішньо переміщеною особою	9	1	0	1	1

Респонденти та респондентки представляють шість областей України. Також двоє респондентів (логопеди) працюють з-за кордону і три (два психологи та один логопед) з Києва на дистанційній основі, але у рамках проектів психосоціальної реабілітації дітей ВПО у конкретній громаді. Необхідність дистанційного залучення таких фахівців пояснюється керівниками проектів браком кваліфікованих спеціалістів у відповідній громаді. Більш детальну інформацію щодо географічного розподілу експертів можна побачити нижче (див. – рис. 2.2.). При цьому слід зауважити, що у випадку експертів, які є внутрішньо переміщеними особами, бралось до уваги їх чинне місцеположення, а не регіони, звідки вони прибули до нових громад.

Рис. 2.2. Розподіл експертів/експерток за регіоном

В ході опитування експертам/експерткам було запропоновано відповісти на запитання анкети, що містила як закриті, так і відкриті запитання. Слід підкреслити, що хоча авторка і була працівницею програми Supporting Children in Ukraine: Improving Mental Health and Education for Children Living in Ukraine (впроваджується OutcomesX за підтримки UBS Optimus Foundation), дане дослідження не було частиною програми, а отже план, інструментарій дослідження та проведення експертних інтерв'ю було здійснено авторкою безпосередньо в рамках підготовки кваліфікаційної роботи. Дослідницька анкета складалася з трьох блоків (див. Додаток А). Перший блок стосувався персонального досвіду експерта/експертки та його/її залученості до процесів інтеграції дітей ВПО у нові громади. У другому ж блоці респонденти мали надати власну експертну оцінку готовності приймаючої громади до прийняття дітей ВПО як нових членів членів, а також ролі різних соціальних інститутів в процесі інтеграції дітей ВПО. У останньому, третьому блоці, експертів запросили висловити власну думку щодо перспектив інституалізації процесу інтеграції дітей ВПО до нових громад, а також поділитися інформацією про

найкращі практики інтеграції та запропонувати ідеї для нових інтервенцій у цьому напрямі. Дана логіка була застосована з метою збору інформації про чинний стан процесу, виокремлення питань та проблем та визначення оптимальних стратегій їх вирішення. Всім респондентам гарантувалася конфіденційність (ця вимога особливо підкреслювалася через високу залежність проектів від співпраці з місцевими та національними органами влади), саме тому всі наведені цитати експертів/експерток знеособлені для неможливості ідентифікації конкретного респондента.

Слід також зазначити що, окрім експертного опитування, дослідження містило в собі якісний контент-аналіз звітів громадських організацій в рамках проекту Supporting Children in Ukraine: Improving Mental Health and Education for Children Living in Ukraine, а також матеріалів у медіа та соціальних мережах з використанням моніторингової системи Semantrum і вторинний аналіз інших соціологічних досліджень, присвячених проблемам соціальної інтеграції дітей ВПО. На нашу думку, поєднання різних джерел емпіричних матеріалів дозволяє синтезувати більш достовірні та фахові результати та виробити корисні рекомендації.

2.2 Виокремлення проблем, які постають на шляху інтеграції дітей ВПО до приймаючих громад

В рамках опитування респондентам було поставлено загальне запитання для отримання їхньої експертної думки про ефективність всієї системи інтеграції дітей ВПО, яка наразі функціонує у громадах, де вони працюють. Показово, що жодний із опитаних експертів не оцінив таку систему як «неефективну», що дозволяє припустити, що в цілому система вже запрацювала (хоча й не на повну силу). Як можна побачити на рис. 2.3., більше половини експертів вважає систему інтеграції дітей ВПО «швидше ефективною, ніж ні», а майже чверть навіть дуже ефективною. В той же час непокоїть той факт, що 7 % респондентів все ж таки вважають цю систему «швидше неефективною».

Показово, що серед експертів, безпосередньо задіяних у процесах інтеграції дітей ВПО, знайшовся 16,28 % тих, кому важко скласти власну думку. Можна припустити те, що це можна пояснити недостатньою відкритістю системи та поганою координацією дій між різними напрямками та інституціями задіяними у процесах інтеграції дітей ВПО до приймаючих громад.

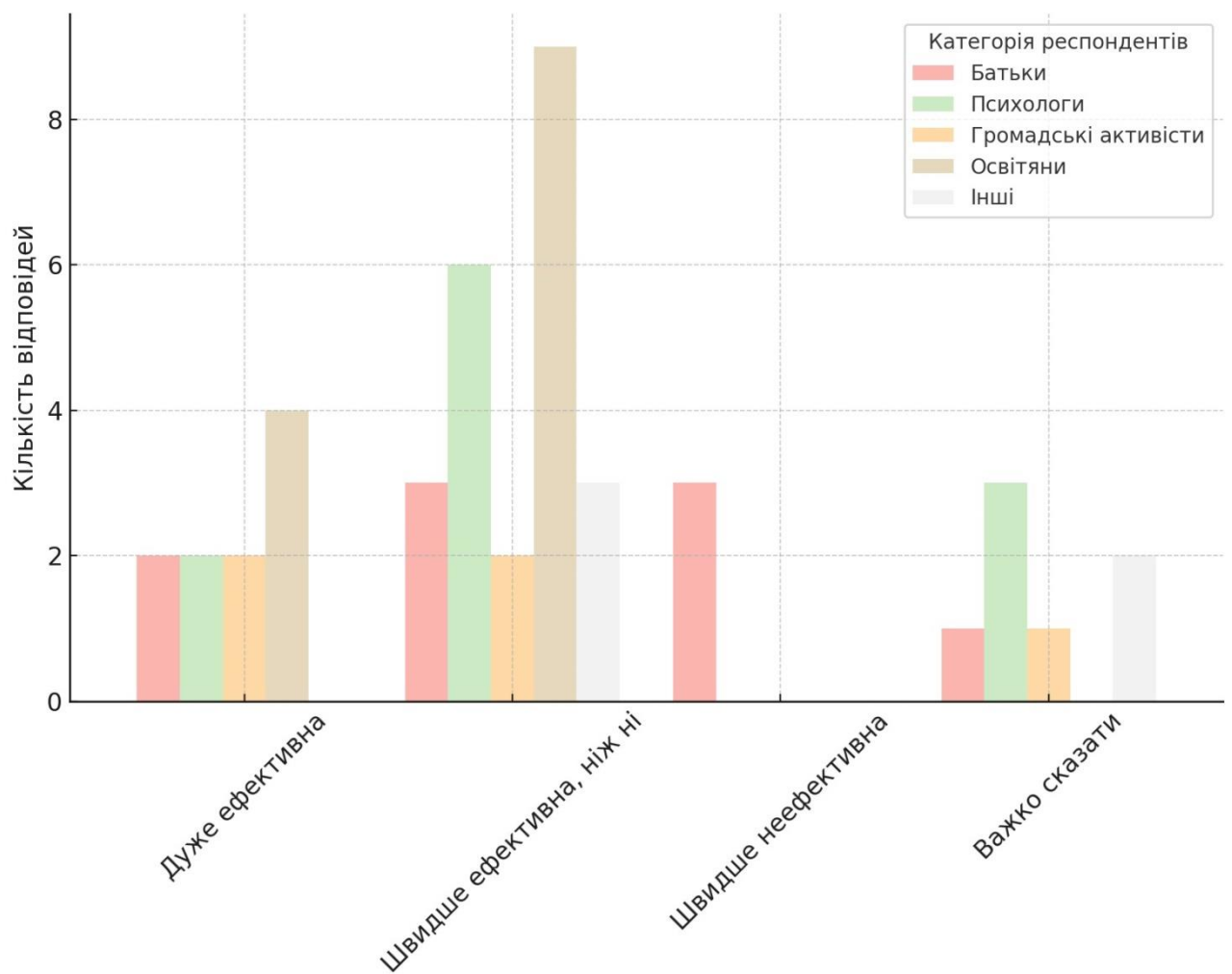

Рис. 2.3. Оцінка експертами загальної ефективності системи інтеграції дітей ВПО до громади, де вони працюють (%)

Проте ще цікавішим стане аналіз того, як оцінюють цей процес різні групи експертів. Насамперед, слід підкреслити, що представники групи «батьки дітей ВПО» налаштовані більш скептично, ніж всі інші групи, адже саме вони і надали значення відповіді «швидше неефективна», тоді як дана відповідь не була обрана жодним експертом із жодної іншої групи. Загалом третина батьків дітей ВПО дотримується цього переконання. Більш детально це можна

побачити нижче (див. рис. 2.4.). Далі в роботі будуть надані конкретні цитати експертів з цієї групи, які проясняють їхню позицію.

Наразі слід також констатувати, що подібні розбіжності в оцінках були виявлені і в інших дослідженнях. Наприклад у доповіді «Становище дітей із сімей, вимушено переміщених у межах України внаслідок військової агресії Росії після 24 лютого 2022 року» дослідники з Українського інституту соціальних досліджень зазначають наступне: «у переважній більшості випадків труднощі першого етапу адаптації було подолано успішно, зокрема завдяки підтримці профільних підрозділів адміністрації громад, громадських і релігійних організацій та місцевих жителів. Проблеми з адаптацією були зумовлені також надмірно високими очікуваннями та не завжди адекватними вимогами батьків до місцевої влади. Хоча переважна більшість евакуйованих родин повідомили, що відчувають підтримку з боку місцевої влади після переміщення на нову територію, значна частка опитаних стверджує, що вони кинуті сам на сам зі своїми проблемами на новому місці проживання.» [21].

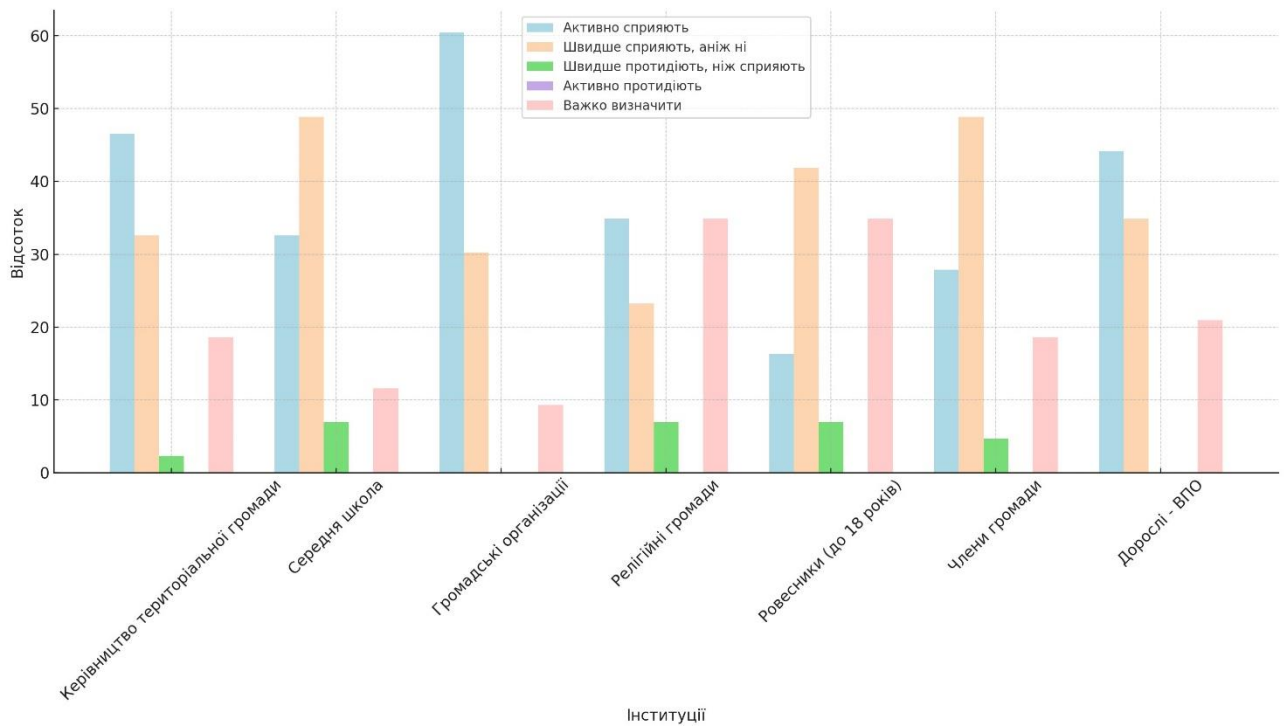

Рис. 2.4. Оцінка експертами загальної ефективності системи інтеграції дітей ВПО до громади, де вони працюють (розподіл за категоріями експертів)

Як же оцінюють експерти роль різних інституцій відповідної громади у процесах інтеграції дітей ВПО? Експертам було запропоновано оцінити дії різних інституцій (керівництва територіальної громади, місцевих громадських організацій, релігійних громад та середньої школи), а також ключових груп громадськості (членів громади, ровесників та дорослих ВПО) щодо сприяння або протидії процесах інтеграції дітей ВПО до нових громад. Аналіз відповідей експертів продемонстрував, що опцію «Активно протидіють» не обрав жодний респондент для жодної із категорій, що може свідчити про те, що, попри певні проблеми та неузгодженості, ніхто із експертів не вбачає свідомої протидії або спротиву будь-якої із інституцій громади цим процесам. Щодо інших тенденцій

– переважна більшість експертів (60, 47%) вважають саме громадські організації тією інституцією, що найбільш активно сприяє інтеграції дітей ВПО, на другому місці – керівництво територіальної громади (46, 51 %), а на третьому дорослі ВПО (44,19%). Якщо долучити до цієї оцінки показники іншої позитивної відповіді «швидше сприяють, аніж ні», то можна відзначити вражаюче високий рівень сприяння цьому процесові з боку усіх вищеназваних стейкхолдерів. Тому, можливо, буде доречніше наголосити на більш проблемних варіантах відповіді на дане запитання. Передусім викликає тривогу досить високий рівень (6,98%) підтримки варіанту відповіді «швидше протидіють, ніж сприяють» одразу для трьох інституцій (середня школа, релігійні громади та ровесники) передусім з огляду на їхній вплив на соціалізацію дитини у новій громаді. Також відносно високим (4,65 %) був рівень підтримки цього варіанту відповіді коли йшлося про членів громади.

Слід також відзначити і вкрай високий рівень обрання експертами варіанту відповіді «важко визначити», адже це означає що, наприклад, 34,88% експертів не можуть оцінити рівень сприяння або протидії цьому процесові з боку релігійних громад або ровесників, а 20,93% - з боку дорослих ВПО. Нагадаємо, що опитування відбувалося серед безпосередніх учасників проєктів, людей, які особисто беруть участь в інтеграційних процесах дітей ВПО, а отже мають широкий доступ до інформації щодо них. Більш детальну інформацію наведено нижче (див. – рис. 2.5.).

Рис. 2.5. Оцінка рівня сприяння з боку різних інституції до інтеграції дітей ВПО до приймаючої громади

Важко переоцінити роль керівництва відповідної територіальної громади у процесі інтеграції ВПО, зокрема і дітей ВПО, адже їхні рішення можуть впливати на фінансовий стан родин ВПО, надання їм житла, оформлення документів, влаштування дітей в школу та багато інших питань. Проте як вони вирішують ці питання у практичній площині? Відповіді експертів (див. табл. 2.2.) є загалом сприятливі, як уже зазначалося жодний із респондентів не обрав варіант за яким керівництво територіальної громади активно протидіє інтеграції дітей ВПО, більше того лише одна експертка (з категорії батьки дітей ВПО) обрала варіант «швидше протидіють, ніж сприяють». При цьому слід підкреслити, що третині експертів з числа батьків ВПО важко визначити роль керівництва територіальної громади, що можна пояснити як з одного боку недостатнім рівнем комунікації, так і з іншого можливим небажанням респондентів прямо критикувати керівництво громади. Проте у наданих в ході опитування подальших коментарях експерти дають більш широку перспективу: «Від керівництва громади, на жаль ніякої підтримки. В школу нас не змогли

взяти. Причини не пояснили.», Мати ВПО (Рівненська область) або «Ми зіштовхуємося з думкою, що в нас все гаразд. Нам так кажуть працівники ЦНАПу, нас в цьому запевняють по телевізору. Нас не можливо запевнити в цьому! Ми втратили все! Були в окупації і досі території під росією. Мій батько вже рік без зв'язку - він досі чекає визволення. Тато моїх дітей, мій чоловік, на лінії фронту. А держава вирішила, що мені не потрібна допомога (зняли гроші ВПО) - я мала за рік вдало інтегруватися. У нас шок... житла не має, роботи також. Що нас чекає?», Мати ВПО (Львівська область). Проте батьки ВПО повідомляють і про більш успішний досвід взаємодії з керівництвом територіальних громад: «Вже другий рік поспіль ми отримуємо активну допомогу, гуманітарну, інформативну також мої діти безкоштовно відвідують позашкільні гуртки. Молодший син в садочку, оплата тільки за харчування.» Мати ВПО (Рівненська область).

Проте й інші категорії експертів, попри загалом позитивну оцінку дій керівництва територіальних громад, наголошують на недостатню комплексність та узгодженість їхніх зусиль, як наприклад: «Незважаючи на те, що я працюю і як освітянка, і займаюсь громадською діяльністю в цій сфері, мені важко сказати, що в цілому робиться в цій сфері. Судячи з загальних і поверхових вражень, система адаптації дітей ВПО в нашій громаді є не занадто ефективною. В цій сфері більше працюють громадські організації, але не чула щодо системних програм чи напрацювань на цю тему на рівні всієї громади» Освітянка та громадська активістка (Одеська область). Слушно зауважує щодо цього й інший респондент: «Соціальна адаптація вимагає інтегрованого підходу та співпраці різних стейкхолдерів: менторська підтримка, психологічна підтримка, соціальні програми та заходи, інтеграція в освітню систему» Громадський активіст (Одеська область). В той же час багато експертів також відзначають й існуючу в їхній громаді координацію зусиль різних інституцій: «Система адаптації дітей ВПО до громади є дуже ефективною, оскільки дитина має можливість інтегруватися в соціум з допомогою висококваліфікованих спеціалістів, які можуть працювати не тільки з групою дітей, а й мати індивідуальний підхід до кожної з них.» Освітянин (Рівненська область).

Таблиця 2.2. Думка різних груп експертів щодо рівня сприяння інтеграції дітей ВПО з боку керівництва територіальної громади

	Активно сприяють	Швидше сприяють, аніж ні	Швидше протидіють, ніж сприяють	Активно протидіють	Важко визначити
Батьки дітей ВПО	2	3	1	0	3
Громадські активісти	2	2	0	0	1
Освітняни	8	5	0	0	0
Психологи	6	3	0	0	2
Інші	2	1	0	0	2

Схожі проблеми виявили також й інші дослідження, наприклад у вже згадуваній доповіді Українського інституту соціальних досліджень наводяться результати моніторингу у Львівській та Волинській областях, які засвідчили про те, що «у сільських громадах цих регіонів зазвичай відсутні якісні сервіси позашкільної освіти, розвитку та дозвілля, орієнтовані на хлопчиків і дівчат різного віку. Через обмеженість фінансування місцеві органи влади не здійснюють відповідний моніторинг, планування та забезпечення дозвілля дітей ВПО як окремої категорії населення. Більшість дітей ВПО ситуативно охоплені послугами гурткової роботи, поглибленого вивчення шкільних предметів або занять у спортивних секціях.» [21].

Як же покращити цю роботу? Експертам було запропоновано сформулювати три найважливіші дії які має здійснити керівництво територіальної громади для забезпечення успішної психологічної реабілітації дітей ВПО в ході їх інтеграції до громади. Для кращого аналізу було вирішено розподілити відповіді на три кластери: «Організаційна та матеріальна підтримка сімей ВПО», «Підтримка соціальної взаємодії» та «Інституалізація процесу». Розподіл відповідей та їхнє відношення до того чи іншого кластеру подано нижче (див. табл. 2.3.). Показово, що, попри попередню гіпотезу щодо того, що експерти будуть більше згадувати про матеріальні питання, кластер

«Підтримка соціальної взаємодії» набрав ту саму кількість відповідей як і кластер «Організаційна та матеріальна підтримка сімей ВПО», що у свою чергу доводить той факт, що нематеріальна підтримка є не менш важливою у процесах інтеграції. Важливо також, що респонденти відзначили необхідність заходів задля інституалізації процесу, які вбачають створення належної системи моніторингу та супроводу психосоціального стану, а також підготовки місцевих фахівців для виконання таких завдань.

Таблиця 2.3. Найбільш важливі дії, які на думку експертів має здійснити керівництво громади для сприяння інтеграції дітей ВПО

Кластер	Необхідна дія	Кількість пропозицій
Організаційна та матеріальна підтримка сімей ВПО	Забезпечення базових потреб родин ВПО (соціальні виплати, житло тощо)	10
	Допомога у працевлаштуванні батьків	5
	Виділення коштів на реалізацію програм інтеграції дітей ВПО	2
	Підтримка проектів громадських організацій, спрямованих на інтеграцію ВПО	5
	Забезпечення дітей ВПО місцями у школах та дитячих садках	2
Загальна кількість відповідей по кластеру		24
Заходи спрямовані на розширення соціальної взаємодії	Забезпечення участі дітей ВПО у заходах разом з місцевими дітьми (секції, гуртки, благодійні заходи та волонтерство)	11
	Розробка інформаційної політики	5

	та комунікація щодо толерантного ставлення до ВПО	
	Проведення спеціальних заходів для сприяння адаптації ВПО у місцеву громаду	3
	Духовна і моральна підтримка переселенців	3
	Залучення ВПО до обговорень та процесу прийняття рішень	2
Загальна кількість відповідей по кластеру		24
Інституалізація процесу	Забезпечення належного психологічного супроводу дітей ВПО (зокрема створення центрів психологічної підтримки)	12
	Створення системи моніторингу сімейної ситуації та психологічного стану кожної дитини ВПО	5
	Підготовка та перекваліфікація спеціалістів (зокрема вчителів та психологів) що можуть працювати з дітьми ВПО	3
	Надання допомоги дітям ВПО у вивченні української мови	1
Загальна кількість відповідей по кластеру		21

Не менш дискусійною виявилася також роль середньої школи у процесах інтеграції дітей ВПО до нових громад. Оскільки дитина проводить у школі більшу частину свого часу можна припустити, що активна роль освітян є

наріжною у процесі пристосування дітей ВПО до нового середовища. Загалом експерти позитивно оцінили рівень сприяння середньої школи процесам інтеграції дітей ВПО до приймаючих громад. В той же слід підкреслити, що окрім самих представників системи освіти (що вочевидь передбачувано), лише двоє батьків ВПО та чотири психолога відзначили активне сприяння цим процесам з боку освітян. При цьому лише 7 % експертів обрало варіант «швидше протидіють, ніж сприяють», а варіант «активно протидіють» не обрав жодний респондент (респондентка).

В той же час дуже тішить низький рівень підтримки відповіді «важко визначити» на це запитання, що однозначно свідчить про високу обізнаність експертів щодо заходів, які проводить система середньої освіти. Зокрема експерти підкреслюють комплексний підхід, що застосовується у школах: «Дітей без перешкод приймають в заклади освіти, надають за запитом медичне обслуговування, за зверненням і потребою надаються корекційно-розвиткові заняття з психологом, логопедом, дефектологом, реабілітологом.» Освітнянка (Хмельницька область). З іншого боку експерти відзначають і наявні проблеми: «Інколи школи не допомагають в адаптації, але це інколи. Багато дітей пішли до місцевих шкіл, але є і такі, котрим не знайшлося місця. Місцеві та дорослі ВПО самі ще не визначилися з власним відношенням до ситуації» Практичний психолог (Одеська область). Докладна інформація про відповіді експертів подана нижче (див. табл. 2.4.)

Таблиця 2.4. Думка різних груп експертів щодо рівня сприяння інтеграції дітей ВПО з боку середньої школи

	Активно сприяють	Швидше сприяють, аніж ні	Швидше протидіють, ніж сприяють	Активно протидіють	Важко визначити
Батьки дітей ВПО	2	5	1	0	1
Громадські активісти		4	0	0	1
Освітняни	8	5	0	0	0
Психологи	4	3	2	0	2
Інші	0	4	0	0	1

Найбільш високо оцінюють експерти у процесах інтеграції дітей ВПО роль громадських організацій. Їхня діяльність не набрала жодної негативної оцінки, більше того понад 60 % експертів обрали варіант відповіді «активно сприяють». Варто також підкреслити, що лише 9, 3% респондентам важко визначитися із власною оцінкою, а отже діяльність організацій громадянського суспільства є видимою, прозорою та однозначно сприймається членами громади як помічна у процесі інтеграції дітей. Інформація про відповіді експертів подана нижче (див. табл. 2.5.). Зокрема батьки дітей ВПО передусім наголошують на інклюзії та толерантності громадських активістів: «Ми долучаємося активно до проєктів. Наші діти отримували психологічну підтримку від громадських організацій. Але це не постійна основа, на жаль. Я волонтеру в сімейному європейському центрі “Традиція” і там активно залучають дітей всіх вікових груп та національностей. Суть в тому, що вони не розділяють дітей на ВПО, місцевих чи іноземців - там надають підтримку всім. І це неймовірно. Бо всі ми тут опинилися з різних причин, але ми в Україні.» Мати ВПО (Рівненська область). Інші експерти також відзначають велику кількість проєктів допомоги створених громадськими організаціями: «В місті є громадські організації які створюють простір для дітей, є багато можливостей займатися в спортивних секціях, арт-терапевтичні заходи, творчі заняття, англійська та програмування для дітей ВПО.» Логопед (Хмельницька область).

Проте на думку експертів більшість ініціатив громадських організацій потребують підтримки (і фінансової і організаційної) передусім з боку влади: «Для дітей з ВПО створені хороші умови для їхнього нормального функціонування, їхньої соціалізації та адаптації до нових умов. В нашому містечку проводяться заходи та створена сенсорна кімната, проводяться безоплатні заняття для діток ВПО , власне ці заходи проводить “Центр дитячого розвитку Ерудит”. Чому я зазначила що швидше ефективна, ніж ні , тому що можна було би більше задіювати державних установ, для ще більш ефективної системи адаптації.» Практичний психолог (Рівненська область).

Таблиця 2.5. Думка різних груп експертів щодо рівня сприяння інтеграції дітей ВПО з боку громадських організацій

	Активно сприяють	Швидше сприяють, аніж ні	Швидше протидіють, ніж сприяють	Активно протидіють	Важко визначити
Батьки дітей ВПО	3	5	0	0	1
Громадські активісти	5	0	0	0	0
Освітняни	9	4	0	0	0
Психологи	6	2	0	0	3
Інші	3	2	0	0	0

Внесок релігійних громад до процесу інтеграції дітей ВПО у приймаючі громади експерти оцінюють досить високо (хоча й не настільки високо як внесок громадських організацій). Докладну інформацію про розподіл відповідей подано нижче (див. табл. 2.6.) Зокрема, переважна більшість респондентів-освітнян обрали позитивні відповіді на це запитання (і лише трьом було важко визначитися з відповіддю). Найбільш критично налаштовані – це експерти з групи батьків ВПО (хоча й серед цієї групи позитивні відповіді переважають). Зокрема, вони наголошують на певний тиск на ВПО з боку членів релігійних громад: «Релігійні громади та члени громади – своїми призовами «а чого ви не ходите до церкви?» більше відштовхують.» Мати ВПО (Львівська область), або скаржаться на виключення їхніх дітей через непричетність до певної релігійної конфесії: «Моїм дітям не вистачає спілкування з однолітками. Щоб це було не тільки на гуртках, де треба дисципліни дотримуватися. Гарно, що є пластуни, але потрапити туди важко. Є харцери, але ти маєш бути католиком. Для нас це закриті двері.» Мати ВПО (Рівненська область). Звісно що переважна більшість ВПО зустрічається з тим, що у новій громаді існують соціальні та культурні норми що є відмінні від тих, що діяли у місцях їхнього попереднього проживання. І передусім це стосується релігійних звичаїв. Наприклад, у Західній Україні населення є дуже релігійним і переселенці, які не відвідують щотижня церкву, отримують несхвалення від

місцевих жителів, тому не дивно, що такі проблеми озвучували лише батьки ВПО, які наразі проживають у західноукраїнських областях, а родини ВПО, що живуть в інших регіонах, не вбачають у цьому проблеми.

В той же час експерти з інших груп наголошують на тому, що релігійні громади відіграють важливу роль у цьому процесі: «Найактивнішу участь у адаптації дітей ВПО приймають або найближчі люди, або релігійні громади чи організації громадянського суспільства, бо для них це не вимагає зайвої бюрократії і багато коштів.» Громадська активістка (Рівненська область).

Таблиця 2.6. Думка різних груп експертів щодо рівня сприяння інтеграції дітей ВПО з боку релігійних громад

	Активно сприяють	Швидше сприяють, аніж ні	Швидше протидіють, ніж сприяють	Активно протидіють	Важко визначити
Батьки дітей ВПО	3	2	2	0	2
Громадські активісти	2	1	0	0	2
Освітняни	5	5	0	0	3
Психологи	4	0	1	0	6
Інші	1	2	0	0	2

Одна з найбільш складних проблем, з якими зустрічаються діти ВПО після переїзду до нової громади – це налагодження позитивних відносин із своїми ровесниками. Особливо тяжко цей процес відбувається у підлітків, адже саме у цьому віці відбувається формування та розвиток їхньої ідентичності. Саме тому дружнє та підтримуюче ставлення зі сторони ровесників, місцевих мешканців громади, є обов'язковою умовою інтеграції дітей ВПО. Це повною мірою усвідомлюють опитані експерти, які загалом позитивно оцінюють сприяння інтеграції дітей з боку місцевих ровесників. Розподіл відповідей на запитання можна подивитися нижче (див. табл. 2.7.) Проте при цьому занепокоєння викликає дуже високий відсоток респондентів (34,88%), яким було важко визначити власну оцінку, оскільки цей відсоток є високим

практично у всіх групах експертів, можна зробити з цього висновок про те, що учасники проектів психосоціальної реабілітації дітей ВПО недостатнім чином обізнані із впливом фактору ровесників на процес інтеграції дітей-переселенців. А це не може не викликати певного занепокоєння, зокрема і через досить тривожні сигнали про які говорили наші експерти: «Серед однолітків часто присутній булінг» Освітнянка (Львівська область); «Ми маємо проблеми з старшим сином, бо він не говорить українською. Тому коло його спілкування обмежено з однолітками у дворі. Молодший син, чув у групі, що він росіянин - тож ми його перевели в іншу групу, через рік спілкування він краще спілкується українською.» Мати ВПО (Рівненська область).

Справді експерти відзначають, що серед дітей (особливо підлітків) нерідко виникають конфлікти через мову спілкування. Можна припустити, що війна посилила патріотичні почуття і спілкування російською мовою, яку все ще використовують деякі переселенці, може викликати конфлікти та суперечки. Особливо гостро це може відчуватися у дитячому середовищі, де емоції виявляються більш різко. Це підтверджується також і результатами інших досліджень. Наприклад, опитування серед учителів, директорів та заступників директорів українських шкіл, яке провела освітня фундація GoGlobal разом із дослідницькою компанією Gradus Research, також називає булінг дітей ВПО у нових навчальних закладах як одну з головних проблем їх адаптації до нового соціального середовища. От, як про це написано у їхньому звіті: «Про булінг та конфлікти між учнями говорить мало хто з опитаних учителів – однак б'ють на сполох батьки, шкільні психологи, представники ГО, що працюють з ВПО на місцях. Показовим є факт, що часто в першу чергу учні запитують у “новенького”, не як його чи її звати, а звідки він чи вона родом. Така ситуація підштовхує дітей ВПО до створення власної мережі земляків, що інституціалізує їх вилученість з громади, а отже ще більше віддаляє від того, щоб інтегруватися до приймаючого середовища.» [22].

Таблиця 2.7. Думка різних груп експертів щодо рівня сприяння інтеграції дітей ВПО з боку їх ровесників (дітей до 18 років)

	Активно сприяють	Швидше сприяють, аніж ні	Швидше протидіють, ніж сприяють	Активно протидіють	Важко визначити
Батьки дітей ВПО	2	2	1	0	4
Громадські активісти	0	3	0	0	2
Освітняни	3	6	1	0	3
Психологи	2	6	1	0	2
Інші	0	1	0	0	4

Загалом переважна більшість експертів розцінюють рівень сприяння інтеграції з боку членів громади як позитивний - лише два респондента обрали варіант відповіді «швидше протидіють, ніж сприяють», а щодо активної протидії не повідомив жодний експерт. Навіть ті експерти, які обрали умовно негативну відповідь у своїх коментарях, не деталізували власний вибір відповіді. Загалом відповіді респондентів були досить компліментарними щодо підтримки з боку членів громади: «Рівненська громада нас щиро та гостинно прийняла. Кожен, хто з нами знайомий активно приймає участь в нашій інтеграції та підтримує нас.» Мати ВПО (Рівненська область). «Ми швидко адаптувались у цій громаді, люди допомагали нам у наших потребах, нам пощастило пройти програми по допомозі: і мені, і дитині набагато краще – з початку було важко, але зараз інша справа» Мати ВПО (Одеська область).

В той же час інші дослідження повідомляють про те, що в процесі інтеграції ВПО іноді виникають протиріччя з членами місцевої громади. Ось, наприклад, як зазначає про це у своїй доповіді Український інститут соціальних досліджень: «Про дискримінацію ВПО з боку населення приймаючих громад

отримано суперечливу інформацію. З одного боку, деякі з переселенців заперечують наявність таких конфліктів, на думку інших, трапляються випадки неприязного ставлення місцевого населення та небажання місцевих власників житла здавати квартири переселенцям. Деякі респонденти повідомили, що особисто з такими випадками не стикалися, проте їм відомо про конфлікти, зумовлені претензіями місцевих мешканців до ВПО через нерозуміння причин їхньої евакуації та неучасть чоловіків родин ВПО в обороні країни.» [21]. Оскільки подібних думок в ході опитування не виявлено, можна зробити припущення, що наші респонденти не робили таких зауважень через те, що подібні непорозуміння стосуються дорослих, а не дітей ВПО.

Таблиця 2.8. Думка різних груп експертів щодо рівня сприяння інтеграції дітей ВПО з боку членів громади

	Активно сприяють	Швидше сприяють, аніж ні	Швидше протидіють, ніж сприяють	Активно протидіють	Важко визначити
Батьки дітей ВПО	1	5	1	0	2
Громадські активісти	1	3	0	0	1
Освітняни	5	6	0	0	2
Психологи	4	5	1	0	1
Інші	1	2	0	0	2

Вже зазначалося, що для повної інтеграції до нової громади родин ВПО ключовим фактором є інтеграція дітей ВПО. Однак цей процес є двостороннім, і наші експерти у своїх відповідях зазначали що діти ВПО у власних адаптивних стратегіях наслідують приклади дорослих ВПО: «Діти гнучкі і якщо вони відчуватимуть спокій та впевненість з боку батьків, то і самі швидко адаптуються. Тому на мою думку, в першу чергу треба дивитися на потреби батьків» Практичний психолог (Київ); «Діти дошкільного віку легше адаптуються до нової громади, особливо якщо батьки дитини зацікавлені у цьому. Якщо ж батьки дотримуються позиції «жертви» і «всі мені зобов'язані і

винні мені», то дитина теж себе так поводить. Діти старшого віку адаптуються важче» Освітязинин (Львівська область).

Загалом експерти позитивно оцінюють внесок дорослих ВПО у інтеграцію дітей ВПО до приймаючих громад (див. табл.2.9.). В той же час багато експертів наголошують на тому, що батьки дітей ВПО повинні докладати більше зусиль для того, щоб допомогти власним дітям у інтеграції: «Є багато труднощів, які лягають на плечі батьків. Щоб відвідувати заходи хтось з батьків повинен відмовитись від роботи. Корекційно-розвиткові заняття в більшості - за рахунок батьків.» Логопед (Хмельницька область). Важливий в цьому процесі і емоційний стан самих батьків дітей ВПО: «Психосоціальна адаптація дітей ВПО проходить поступово. На жаль, батьки не завжди емоційно включені в цей процес, оскільки самі зазнають стресу через велику кількість життєвих проблем.» Практичний психолог (Рівненська область)

Таблиця 2.9. Думка різних груп експертів щодо рівня сприяння інтеграції дітей ВПО з боку дорослих ВПО

	Активно сприяють	Швидше сприяють, аніж ні	Швидше протидіють, ніж сприяють	Активно протидіють	Важко визначити
Батьки дітей ВПО	2	4	0	0	3
Громадські активісти	4	1	0	0	0
Освітязини	6	6	0	0	1
Психологи	5	3	0	0	3
Інші	2	1	0	0	2

В ході опитування експертам було запропоновано сформулювати три основні проблеми з якими на їхню думку стикаються діти ВПО в ході їх інтеграції до приймаючої громади. Оскільки запитання було відкритим і респонденти самі визначали формулювання власних відповідей, тому для кращого аналізу було вирішено розподілити відповіді на три кластери: «Психоемоційний стан дітей ВПО», «Вплив на інтеграцію з боку родини» та

«Вплив зовнішнього середовища на інтеграцію дітей ВПО». Розподіл відповідей та їхнє відношення до того чи іншого кластеру подано нижче (див. табл. 2.10.). Аналіз відповідей засвідчує, що вплив зовнішнього оточення на успішність інтеграції є надзвичайно високим, зокрема, не можна ігнорувати думку щодо впливу мовного питання на інтеграцію, яку висловили майже 40 % експертів. Також варто долучити сюди проблеми пов'язані із відмінностями у менталітеті, цінностях, звичках та традиціях, а також релігійні відмінності. З цього можна зробити припущення про те, що психоемоційний стан дитини також справляє величезний вплив на її інтеграцію у нове соціальне середовище, а отже психосоціальна реабілітація дітей ВПО є невід'ємною складовою процесу їхньої інтеграції до приймаючої громади.

Таблиця 2.10. Основні проблеми з якими на думку експертів стикаються діти ВПО в процесі інтеграції до нових громад

Кластер	Необхідна дія	Кількість пропозицій
Психоемоційний стан дитини	ПТСР, емоційні труднощі та підвищена тривожність	15
	Розрив звичних соціальних зв'язків та сум за минулим життям	6
	Неможливість довіряти людям через їх упередження до ВПО	2
Загальна кількість відповідей по кластеру		23
Вплив на інтеграцію з боку родини	Матеріальний стан сім'ї та її статус у новій громаді	7
	Тривожність та нестабільність батьків дитини ВПО	2
Загальна кількість відповідей по кластеру		9
Вплив зовнішнього	Складнощі у спілкуванні з	6

середовища на інтеграцію	місцевими через різницю у менталітеті, цінностях, звичках та традиціях	
	Проблеми, пов'язані з поганим володінням українською мовою або відмовою у її використанні	17
	Булінг з боку ровесників	6
	Відсутність друзів та брак спілкування з однолітками	5
	Навчання онлайн та відсутність місць у місцевій школі	3
	Проблеми, пов'язані з релігійними питаннями	3
	Упереджене ставлення вчителів	2
Загальна кількість відповідей по кластеру		42

Відповідаючи на запитання про форми роботи з дітьми ВПО, які на практиці зарекомендували себе найбільш успішними, експерти передусім наголошували на пріоритетності саме тих форматів, які підвищують їхню взаємодію із місцевими ровесниками. При цьому слід відзначити, що такої думки дотримуються майже всі респонденти не залежно від того, яку роль вони відіграють у процесі психосоціальної реабілітації дитини в ході її інтеграції до нової громади. Як видно нижче (див. табл. 2.11.), більшість форматів, які на основі власного досвіду респонденти визначають успішними, тієї чи іншої мірою передбачають спільну участь як дітей ВПО, так і місцевих дітей.

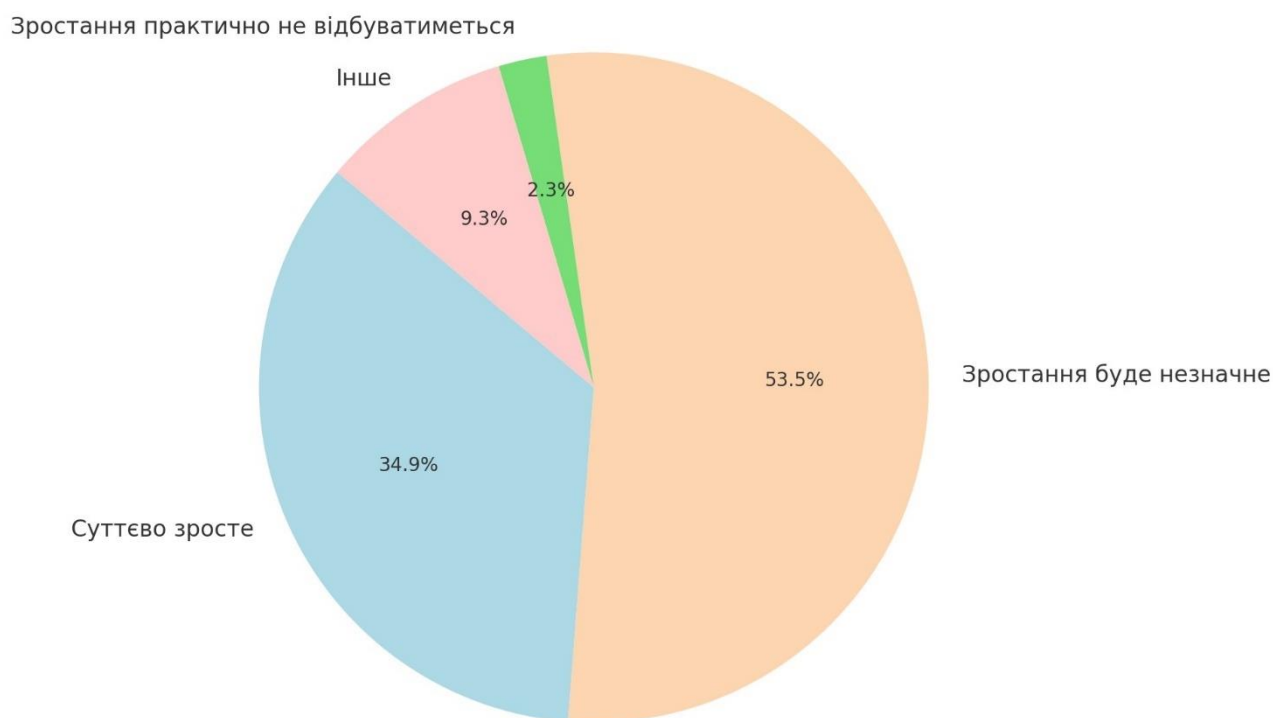
Таблиця 2.11. Найбільш успішні форми роботи з дітьми ВПО на основі практичного досвіду експертів

Формат	Кількість відповідей
Проведення спільних заходів (як навчальних, так і відпочинкових) із місцевими дітьми	10
Залучення дітей до проведення традиційних українських свят та концертів	5
Психотерапія, арт-терапія та інші види надання психологічної підтримки	5
Активне залучення дітей ВПО до внутрішньо шкільного життя та до життя громади	2
Реалізація комплексних програм по інтеграції дітей ВПО	3
Спільні з місцевими ровесниками волонтерські проекти по допомозі ЗСУ	3
Проведення заходів та створення груп підтримки для батьків дітей ВПО	2

2.3 Рекомендації з вдосконалення планування та реалізації проектів щодо інтеграції дітей ВПО на рівні громад на основі досвіду організацій – учасників проекту з психосоціальної підтримки дітей ВПО

Перед тим, як отримати від експертів практичні рекомендації щодо вдосконалення проектів психосоціальної підтримки дітей ВПО, респондентам було запропоновано надати власний прогноз щодо того, чи зростатиме потреба в цьому у найближчий рік, і, якщо зростатиме – то наскільки. Варто підкреслити, що переважна більшість експертів висловили думку щодо подальшого зростання такої потреби, при цьому 34,88 % навіть прогнозують суттєве зростання, а більше половини респондентів все ж таки вважають, що зростання буде незначним. Лише один експерт з числа батьків дітей ВПО

передбачає відсутність такого зростання. Детальна інформація подана нижче (див. рис. 2.6).

Рис. 2.6. Оцінка експертами рівня потреб у сприянні психосоціальної реабілітації дітей ВПО у найближчий рік

При цьому експерти не завжди пов'язують збільшення попиту на психосоціальну допомогу саме із збільшенням кількості нових дітей ВПО: «На мою думку потік ВПО зменшився, але потреба у сприянні психосоціальної адаптації надалі є актуальною, оскільки діти ВПО пережили дуже травматичний досвід, а родини майже втратили попередні соціальні зв'язки» Громадський активіст (Одеська область); «Потік дітей ВПО зменшується, але потреба у сприянні тільки збільшуватиметься» Практичний психолог (Хмельницька область). З іншого боку деякі респонденти прогнозують ймовірність збільшення саме кількості дітей ВПО: «Я вважаю, що потреба зросте, тому що кількість дітей ВПО може збільшитися через нестабільну

ситуацію в країні, а отже громада має бути готовою до підготовки нових висококваліфікованих фахівців, які зможуть підтримувати та допомагати цим діткам» Освітянка (Рівненська область). Деякі експерти навіть прогнозують значне зростання: «Суттєво зросте – ситуація на фронті та на прифронтових територіях, можливе відключення світла, пошкоджене чи втрачене житло» Соціальний педагог та практичний психолог (Львівська область).

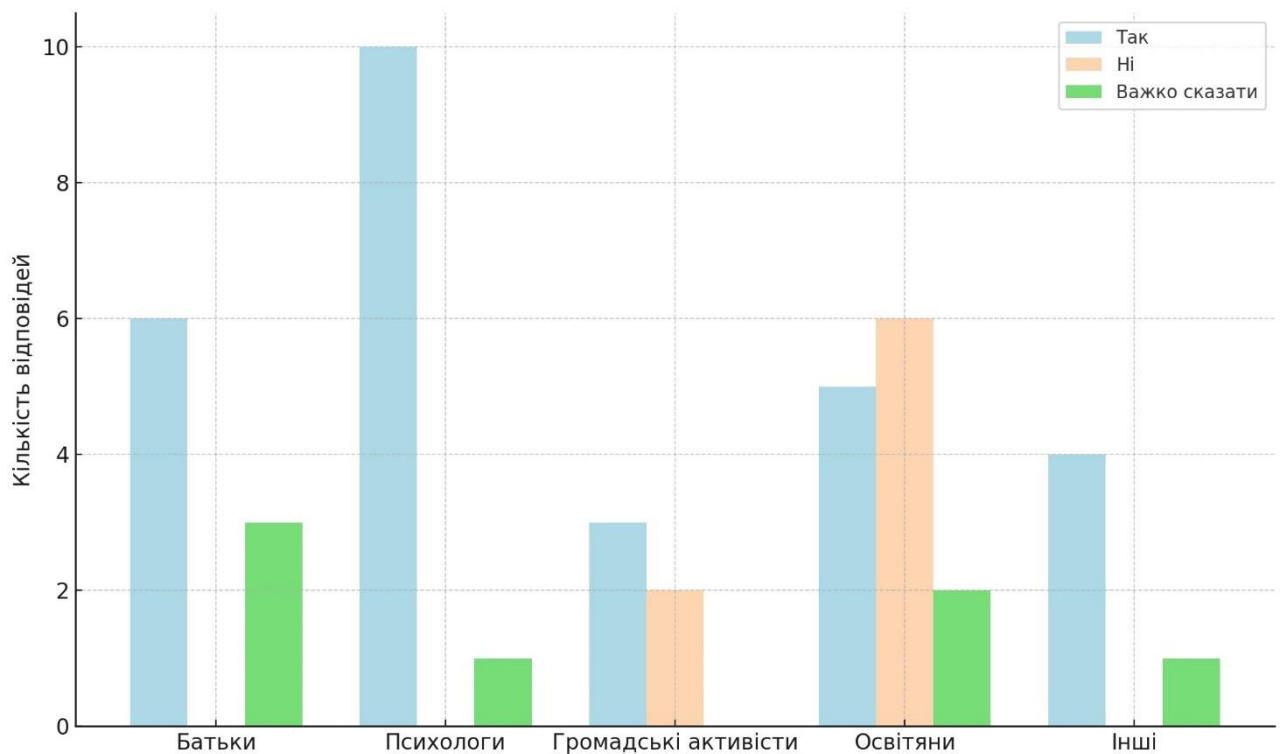
В той же час частина експертів надає більш помірні прогнози: «На мою думку зростання буде незначне, бо притік ВПО зменшився. Як не сумно це визнавати, але люди звикли до війни. Їм важко покидати свої домівки, які вони роками будували» Практичний психолог (Рівненська область); «Більша частина родин ВПО вже зупинилась на певному місці, пройшли певний шлях до адаптації, або ж адаптувалися до нового середовища» Логопед та ВПО (Хмельницька область). При цьому значна кількість експертів підкреслювала, що через війну важко давати конкретні прогнози: «Питання чи зросте потреба у сприянні психосоціальної адаптації дітей ВПО важке, все залежить від часу скільки ще триватиме війна.» Мати ВПО (Одеська область).

Оскільки переважна більшість експертів прогнозує збільшення попиту на такі послуги, логічним було з'ясувати їхню думку щодо того якою мірою територіальні громади відчують потребу у додаткових кваліфікованих спеціалістах для забезпечення процесу психосоціальної реабілітації дітей ВПО. Інформація щодо відповідей експертів за категоріями наведена нижче (див. рис. 2.7). Варто зазначити, що переважна більшість експертів (65, 11%) висловила думку про те, що така потреба є актуальною. Показово, що лише в двох групах (освітян та громадських активістів) знайшлися респонденти, що відповіли на це запитання негативно. Ось, як, наприклад, пояснює свій вибір один із експертів: «Наразі в громаді є велика кількість спеціалістів, які мають великий досвід роботи з ВПО і в подальшому зможуть надати психологічну допомогу людям, які ще будуть прибувати» Освітянка (Рівненська область). В той же час експерти з числа психологів є менш оптимістичні в оцінці наявності відповідних фахівців на рівні громад: «Кадрів, що можуть компетентно працювати з адаптацією дітей, не вистачало і до початку повномасштабного

вторгнення, зараз же через виїзд закордон мільйонів українців (серед яких переважна більшість - жінки, а 90 % спеціалістів, що працюють з дітьми, саме жінки) кількість кваліфікованих спеціалістів зменшилася» Практичний психолог (м. Київ); «Як на мою думку дуже мало спеціалістів, які компетентні в питаннях втрати, ПТСР, депресивних станів» Практичний психолог (Хмельницька область). З такою оцінкою солідарні й експерти інших груп: «На жаль, наявна постійна нестача кадрів, бо запитів набагато більше ніж можливостей якісно їх задовольнити» Логопед (проживає закордоном, працює дистанційно); «Не вистачає спеціалістів через велику кількість дітей ВПО, важко повністю охопити всіх та надати відповідну допомогу у межах однієї громади» Логопед Київ (м. Київ)

Також експерти, особливо психологи, нарікають на розповсюдженість такого явища як некомпетентність та невідповідність фахівців до роботи із дітьми ВПО: «На жаль, психологи в школах не адаптовані для роботи з дітками ВПО, тому необхідні спеціалісти, які зможуть допомогти дітям адаптуватися та прийти в норму» Практичний психолог (м. Київ); «Хоча фахівців є багато, проте не всі, на жаль, мають необхідні компетентності для роботи з дітьми ВПО» Практичний психолог (Хмельницька область); «Стосовно дітей ВПО тут є потреба у вузьконалаштованих експертах, а їх небагато. Ще також йде вигорання самих експертів» Практичний психолог (Одеська область).

Таку саму думку також розділяють і представники громадських організацій, адже саме вони розробляють та впроваджують багато проектів, що зосереджуються на психосоціальній реабілітації дітей ВПО: «На мою думку робота відбувається незначна саме тому, що не вистачає кадрів та кваліфікації» Громадська активістка (Одеська область). Це також відчувають і батьки дітей ВПО: «Навіть коли ми говоримо про підтримку, її ж має хтось надати. Це треба оплатити людині роботу, а держава не має коштів. Тому тільки деякі громадські організації надають підтримку, але кількість бажаючих отримувати допомогу більша, ніж психологів» Мати ВПО (Рівненська область).

Рис. 2.7. Оцінка експертами потреб територіальної громади у додаткових кваліфікованих спеціалістах для забезпечення процесу психосоціальної реабілітації дітей ВПО

В ході опитування експертам було запропоновано визначити яку саме допомогу у сприянні інтеграції дітей ВПО можуть надати територіальним громадам різні інституції, а саме: центральні органи влади, міжнародні організації, організації громадянського суспільства національного рівня, бізнес, академічна та наукова спільнота, а також мас медіа. При цьому респонденти мали можливість самостійно формулювати назви можливих інтервенцій, а також приймати рішення оцінювати (або ні) можливість та доцільність надання допомоги тією або іншою інституцією.

Коли йдеться про допомогу, яку, на думку експертів, може і має надати територіальним громадам центральна влада, запропоновані інтервенції можна умовно об'єднати у два великих кластера: «Матеріальна підтримка сімей ВПО» та «Програмування інтеграційних процесів». Як можна побачити нижче (див. табл. 2.12.), експерти передусім очікують від центральної влади надання

ресурсів – фінансів, практичних рішень щодо житла та праці, але не можна також не враховувати думку експертів про те, що центральні органи влади можуть сприяти процесам інтеграції дітей ВПО до нових громад через розробку цільових програм, забезпечення психологічної та медичної допомоги, а також підготовку кваліфікованих фахівців.

Таблиця 2.12. Допомога у процесі інтеграції дітей ВПО до нових громад, яку, на думку експертів, мають надати територіальним громадам центральні органи влади

Кластер	Необхідна дія	Кількість пропозицій
Матеріальна підтримка сімей ВПО	Надання фінансової та інших видів матеріальної підтримки родинам ВПО	11
	Забезпечення житлом родини ВПО	16
	Створення робочих місць для батьків ВПО та підвищення зарплат	4
	Правова допомога та забезпечення прав людини	8
Загальна кількість відповідей по кластеру		39
Програмування інтеграційних процесів	Розробка та впровадження комплексних програм інтеграції ВПО до нових громад	4
	Забезпечення психологічної, консультативної та медичної підтримки дітей ВПО	7
	Організація та фінансування заходів, спрямованих на успішну інтеграцію ВПО	4

	Розробка процедур допомоги та тренінг спеціалістів	4
Загальна кількість відповідей по кластеру		19

Міжнародні організації, як стверджують експерти, також можуть надати дуже велику підтримку територіальним громадам в ході інтеграції дітей ВПО. Слід зазначити, що відповідь на запитання про те яку допомогу може надати та або інша інституція, була опційною, а отже багато респондентів не давали відповідь на кожну з категорій. А це в свою чергу давало розуміння того від якої інституції, на думку експертів, можна отримати допомогу у принципі. У цьому своєрідному «рейтингу очікувань» міжнародні організації отримали беззаперечне перше місце, адже експерти вказали 77 пропозицій щодо можливої допомоги з боку міжнародних організацій, а, наприклад, друга інституція в цьому рейтингу, центральні органи влади, отримала лише 58 пропозицій. Від інших інституцій експерти очікують ще меншого обсягу допомоги: бізнес (38), національні ГО (31), мас медіа (29) та академічна спільнота (27).

Можна було передбачити те, що експерти передусім очікують від міжнародних організацій фінансових ресурсів, проте попри те, що кластер «Безпосередня допомога дітям та родинам ВПО» отримав більшу кількість відповідей (40), не може не тішити той факт, що кластер «Підтримка проектів в інтересах дітей ВПО» набрав майже ту ж кількість (37), що засвідчує розуміння експертами важливості інституційної розбудови даних процесів та роль в цьому процесі міжнародних організацій. Більш докладну інформацію та розподіл відповідей по кластерам можна побачити нижче (див. табл. 2.13.).

Таблиця 2.13. Допомога у процесі інтеграції дітей ВПО до нових громад, яку, на думку експертів, мають надати територіальним громадам міжнародні організації

Кластер	Необхідна дія	Кількість
---------	---------------	-----------

		пропозицій
Безпосередня підтримка дітей та сімей ВПО	Фінансова та гуманітарна допомога родинам ВПО	32
	Організація заходів для дітей ВПО	5
	Адвокація та захист прав дітей ВПО	3
Загальна кількість відповідей по кластеру		40
Підтримка проектів в інтересах дітей ВПО	Підтримка проектів з інтеграції дітей ВПО до нових громад через надання грантів	15
	Надання експертизи та підготовка фахівців	18
	Аудит проектів та антикорупційні заходи	4
Загальна кількість відповідей по кластеру		37

Експерти також дали своє бачення можливої допомоги з боку бізнесу. Показово, що, не зважаючи на попередню гіпотезу про те, що у першу чергу респонденти будуть очікувати від комерційного сектору безпосередньої фінансової допомоги, кластер «Підтримка відновлення країни та громади» отримав більшу кількість відповідей. Це, очевидно, є гарним підтвердженням того, що бізнес може зробити набагато більше для підтримки цього процесу, ніж просто надати матеріальну та гуманітарну допомогу. Більш детально можна подивитися нижче (див. табл. 2.14.)

Таблиця 2.14. Допомога у процесі інтеграції дітей ВПО до нових громад, яку, на думку експертів, мають надати територіальним громадам комерційні організації

Кластер	Необхідна дія	Кількість
---------	---------------	-----------

		пропозицій
Безпосередня допомога дітям та сім'ям ВПО	Благодійна допомога та фінансування соціальних програм для ВПО	8
	Організація заходів (дитячі свята, табори тощо) для дітей ВПО	3
	Фінансування проектів спрямованих на допомога дітям ВПО	7
Загальна кількість відповідей по кластеру		18
Підтримка відновлення країни та громади	Підтримка економіки та допомога ЗСУ	8
	Допомога ВПО у відкритті власної справи та створення нових робочих місць	12
Загальна кількість відповідей по кластеру		20

Чи можуть допомогти територіальним громадам громадські організації, що працюють на національному рівні? І яку саме допомогу вони, на думку експертів, можуть надати для прискорення інтеграції дітей ВПО до приймаючих громад? Відповіді респондентів було розділено на два кластери «Безпосередня допомога дітям ВПО» та «Допомога у розбудові спроможностей місцевих організацій» (див. табл. 2.15.). Показово, що експерти вбачають роль національного сегмента громадянського суспільства першочергово у наданні експертизи та проведенні навчання для місцевих фахівців, адже такі пропозиції другого кластеру суттєво перевищили пропозиції, пов'язані з тактичною допомогою, як-от гуманітарна та адвокаційна допомога з боку національних громадських організацій (20 відповідей проти 11). Це доводить те, що експерти, які працюють на рівні громад, чудово усвідомлюють прерогативу розбудови

професійної експертизи та створенні ефективної системи психосоціальної реабілітації дітей ВПО безпосередньо на місцях, в самих громадах.

Таблиця 2.15. Допомога у процесі інтеграції дітей ВПО до нових громад, яку, на думку експертів, мають надати територіальним громадам громадські організації, що працюють на національному рівні

Кластер	Необхідна дія	Кількість пропозицій
Безпосередня допомога дітям ВПО	Матеріальна та гуманітарна дітям ВПО	5
	Допомога в соціальній інтеграції та адвокація прав дітей ВПО	4
	Сприяння у патріотичному вихованні дітей ВПО	2
Загальна кількість відповідей по кластеру		11
Допомога у розбудові спроможностей місцевих організацій	Розробка та реалізація проектів, спрямованих на дітей ВПО	5
	Надання експертизи та проведення досліджень	6
	Навчання фахівців та координації їх роботи	4
Загальна кількість відповідей по кластеру		20

В рамках опитування експерти також висловили свою думку щодо допомоги, яку вони очікують у ході інтеграції дітей ВПО до нових громад від академічної та наукової спільноти. Відповіді респондентів для полегшення аналізу були також розподілені між двома кластерами: «Освітні ініціативи, що спрямовані на дітей ВПО» та «Наукова та експертна підтримка процесів соціальної інтеграції дітей ВПО». Більш детальну інформацію щодо розподілу

відповідей можна подивитися нижче (див. табл. 2.16.). Показово, що у своїх відповідях респонденти більше зосередилися на освітніх можливостях академічної та наукової спільноти і менше на її дослідницьких та консультативних можливостях. Цікаво, що навіть позиція, пов'язана із проведенням досліджень, виявилася у відповідях експертів вищою для організацій громадянського суспільства, ніж для науковців. На перший погляд, це може засвідчувати недостатню витребуваність академічної експертизи для практичних проєктів, проте така думка спростовується аналізом того, хто саме складає команди проєктів, що управляються громадськими організаціями. Зокрема у командах громадських організацій, що беруть проєкти Supporting Children in Ukraine: Improving Mental Health and Education for Children Living in Ukraine, є велика частка науковців, а дві з громадських організацій взагалі створені на базі науково-дослідних інституцій. Таким чином можна зробити висновок про те, що академічна експертиза недостатньо широко позиціонується.

Таблиця 2.16. Допомога у процесі інтеграції дітей ВПО до нових громад, яку, на думку експертів, має надати територіальним громадам академічна та наукова спільнота

Кластер	Необхідна дія	Кількість пропозицій
Освітні ініціативи, що спрямовані на дітей ВПО	Розробка освітніх програм, що сприяють соціальній інтеграції дітей ВПО	6
	Врахування особливостей дітей ВПО у існуючих освітніх програмах	3
	Забезпечення кращого доступу до освіти дітям ВПО	8
Загальна кількість відповідей по кластеру		17

Наукова та експертна підтримка процесів соціальної інтеграції дітей ВПО	Проведення досліджень та систематизація набутого досвіду	5
	Розробка практичних рекомендацій та надання експертизи місцевим організаціям	5
Загальна кількість відповідей по кластеру		10

Учасники опитування також відзначили той факт що засоби масової інформації передусім завдяки їхньому впливу на широку громадськість можуть суттєво допомогти у процесі інтеграції дітей ВПО до приймаючих громад. Нижче (див. табл. 2.17.) можна побачити детальну інформацію щодо розподілу їхніх відповідей по двох кластерах: «Об’єктивне інформування суспільства про проблеми дітей ВПО» та «Підтримка проектів та ініціатив, спрямованих на психосоціальну реабілітацію дітей ВПО». Як засвідчують відповіді експертів, їхні очікування від мас медіа включають як об’єктивне інформування суспільства про проблеми, з якими стикаються діти ВПО, так і їхню допомогу в мобілізації підтримки від різних суспільних інституцій, а також широкої громадськості, для розв’язання проблем даної категорії дітей.

Таблиця 2.17. Допомога у процесі інтеграції дітей ВПО до нових громад, яку, на думку експертів, мають надати територіальним громадам засоби масової інформації

Кластер	Необхідна дія	Кількість пропозицій
Об’єктивне інформування суспільства про проблеми дітей ВПО	Об’єктивне висвітлення сучасного стану та проблем дітей ВПО	9
	Інформаційні кампанії із залучення громадськості до вирішення проблем дітей ВПО	8
Загальна кількість		17

відповідей по кластеру		
Підтримка проектів та ініціатив на підтримку дітей ВПО	Інформування про проекти підтримки дітей ВПО та залучення до них партнерів	8
	Психологічна підтримка дітей ВПО	4
Загальна кількість відповідей по кластеру		12

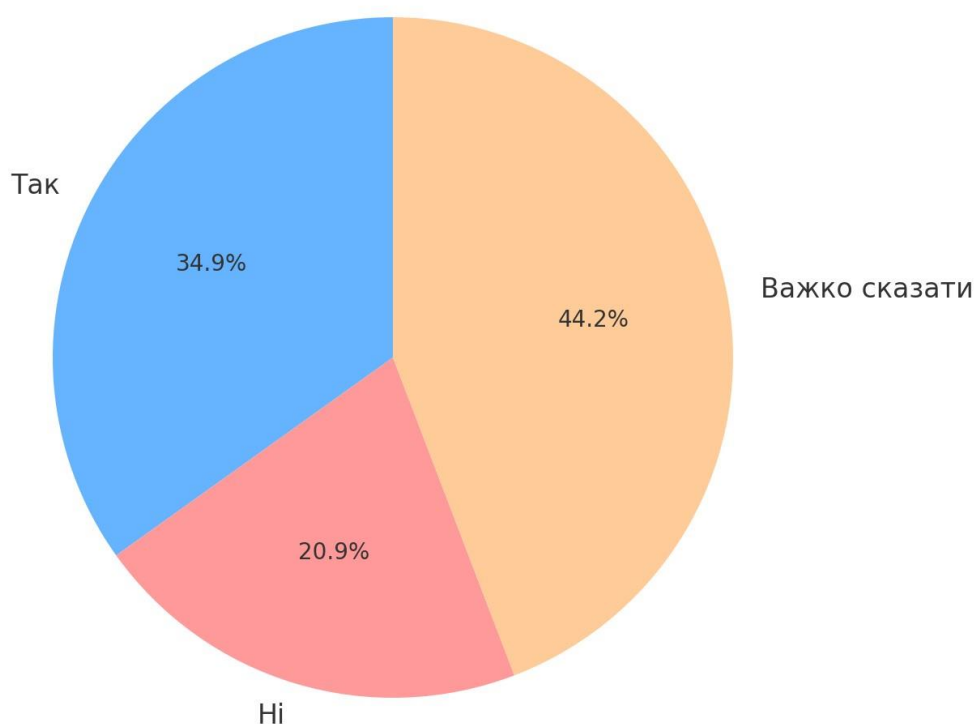
Відповідаючи на уточнююче запитання про те, які практичні можливості існують для взаємодії між різними стейкхолдерами, експерти передусім наголошували на необхідності координації зусиль та прозорості: «Мені здається є проблема в комунікації та бажанні місцевих органів самоврядування спілкуватись з громадськими організаціями, бо коли починаєш звертатися до громадських організацій або фондів, дізнаєшся про програми, а у соціальній службі про них не відомо. Також бізнес може допомагати інформувати про програми, так само і ЗМІ» Мати ВПО (Одеська область).

На думку експертів така взаємодія може бути як на первинному рівні: «Різні формати взаємодії – від офіційних (як круглі столи чи прес-конференції) до неформальних – різні форми обміну досвідом і мережування, з подальшою розробкою спільних проектів і програм» Громадська активістка (Одеська область), так і можуть бути зосередженими на підтримці конкретних проектів: «Дуже широкий спектр зазначених організацій, відповідно і перелік можливостей до взаємодії також є досить широкий. З простих прикладів - бізнес фінансує благодійний проект, тим самим демонструючи соціальну відповідальність і отримує білий PR у зворотній напрямок, що збільшує його прибутки.» Практичний психолог (м. Київ). Головне у цьому процесі, як слушно зазначила одна із респонденток: «Побудова спільного руху в одному напрямі». Мати ВПО (Рівненська область).

Експерти повідомляли про велику кількість випадків допомоги з боку різних інституцій, проте допомога приходиться не завжди, а отже територіальні громади мусять покладатися на власні сили, більше того багато проектів, фінансовані донорськими організаціями, в кінцевому підсумку передбачають, що їхнє продовження буде фінансуватися та підтримуватися силами територіальної громади. Відповідно було логічним запитати респондентів про те, чи існують у їхній громаді достатні власні ресурси для реалізації програм з інтеграції дітей ВПО. Детальну інформацію про розподіл відповідей на це запитання можна побачити нижче (див. рис. 2.8.). Як бачимо, лише 20,9 % респондентів вважає, що територіальна громада не має власних ресурсів, тоді як 34,9 % вважає що таки має. В цьому зв'язку більш тривожить надзвичайно висока частка (44,2 %) тих експертів, які не можуть оцінити наявність ресурсів у громаді, де вони працюють. Оскільки опитувалися експерти, які безпосередньо працюють над інтеграцією дітей ВПО у конкретній громаді, така висока частка відповідей «Важко сказати» однозначно свідчить про закритість системи та погану координацію зусиль між різними організаціями та учасниками процесу. Про це говорять і експерти у своїх відповідях: «Не маю такою інформації. Може є гроші, але не має гарного розпорядника. Може немає фінансування ідей.» Мати ВПО (Рівненська область). Нарікають експерти також і на погану мотивацію працівників органів територіального самоврядування: «Ресурси для реалізації є завжди, тут треба з бажанням та мотивацією співробітників працювати» Практичний психолог (Одеська область); «Місцева влада не надала нічого крім залу бібліотеки для роботи з дітьми кілька годин на тиждень. Усе на плечах організацій громадянського суспільства» Громадський активіст (Рівненська область).

В той же час інші експерти наполягають на тому, що громади наразі не мають достатніх ресурсів для реалізації подібних проектів: «Я вважаю, що зараз громади мають працювати в першу чергу на фронт, а потім на все інше, а от міжнародні спільноти можуть підтримувати такі проекти для дітей» Практичний психолог (Хмельницька область). Проте це зовсім не означає, що у випадку із обмеженими ресурсами не слід проводити цю роботу: «Для

вирішення питання на 100% ресурсів не достатньо, але наявних ресурсів достатньо для запуску роботи, для охоплення хоча б десятої частини. Проте зараз у більшості випадків проблема не в наявності ресурсів, а в їх управлінні і доцільному використанні.» Практичний психолог (м. Київ). Більш-менш компромісну думку висловив інший експерт: «Не так важко знайти необхідні ресурси, як змінити підхід до їх використання» Громадська активістка (Одеська область).

Рис. 2.8. Думка експертів про наявність достатніх ресурсів у відповідній територіальній громаді для реалізації програм з інтеграції дітей ВПО

В ході опитування експертам було запропоновано надати пропозиції щодо поліпшення процесу психосоціальної реабілітації дітей ВПО в ході їхньої інтеграції в громаді. Більшість респондентів наголошували на проведенні якомога більшої кількості заходів, які би давали можливість більшої взаємодії між дітьми ВПО та місцевими: «Спільне проведення часу однолітків на різноманітних шкільних заходах та святах, відвідування благодійних ярмарок, спільних поїздок та екскурсій.» Громадська активістка (Рівненська область);

«Створювати особливо по селах, більше студій, гуртків для спільно проведення часу дітей ВПО та місцевих» Мати ВПО (Львівська область).

Проте експерти застерігають від захоплення лише «подієвою» діяльністю. Передусім всі проекти допомоги дітям ВПО мають ґрунтуватися на об'єктивному дослідженні їхніх проблем та потреб: «Аналіз і виявлення потреб дітей ВПО на базі освітніх установ, тренінги для вчителів, тісна співпраця з громадськими організаціями на базі освітніх установ тощо» Громадська активістка (Одеська область). В такому разі можна говорити про створенні дієвої системи, в якій у наявності буде постійний психологічний супровід як дитини, так і батьків ВПО: «Впровадження проектних рішень спрямованих на комплексну психологічну діагностику та корекцію дітей та консультування батьків. Освітні заходи для спеціалістів що працюють з дітьми для підвищення кваліфікації для вирішення проблематики психосоціальної адаптації дітей ВПО. Створення відео контенту для батьків і дітей, спрямованого на розкриття та подолання проблем пов'язаних з психосоціальною адаптацією дітей ВПО, для розповсюдження по всіх соцмережах» Практичний психолог (м. Київ).

Повертаючись до власне пропонованих форм роботи із дітьми ВПО, експертам було поставлене запитання щодо того, які заходи можна вжити для кращої інтеграції дітей ВПО саме у освітніх установах. Для зручності аналізу відповіді були розподілені по наступним кластерам: «Інклюзивна освіта», «Взаємодія із місцевими ровесниками», «Психосоціальна підтримка» та «Співпраця з батьками ВПО». Розподіл відповідей за кластерами подано нижче (див. табл. 2.18). Як видно із розподілу відповідей, експерти відзначають визначальну роль у інтеграції дітей ВПО саме середньої школи (як адміністрації, так і вчителів), поставивши на перше місце заходи по забезпеченню інклюзивної освіти для дітей ВПО. На другому місці очікувано опинилися заходи кластеру «Взаємодія із місцевими ровесниками». В той же час слід підкреслити, що, як можна побачити з таблиці, всі кластери отримали майже однакову кількість відповідей, а це в черговий раз підтверджує необхідність комплексного підходу до процесу інтеграції дітей ВПО до приймаючої громади.

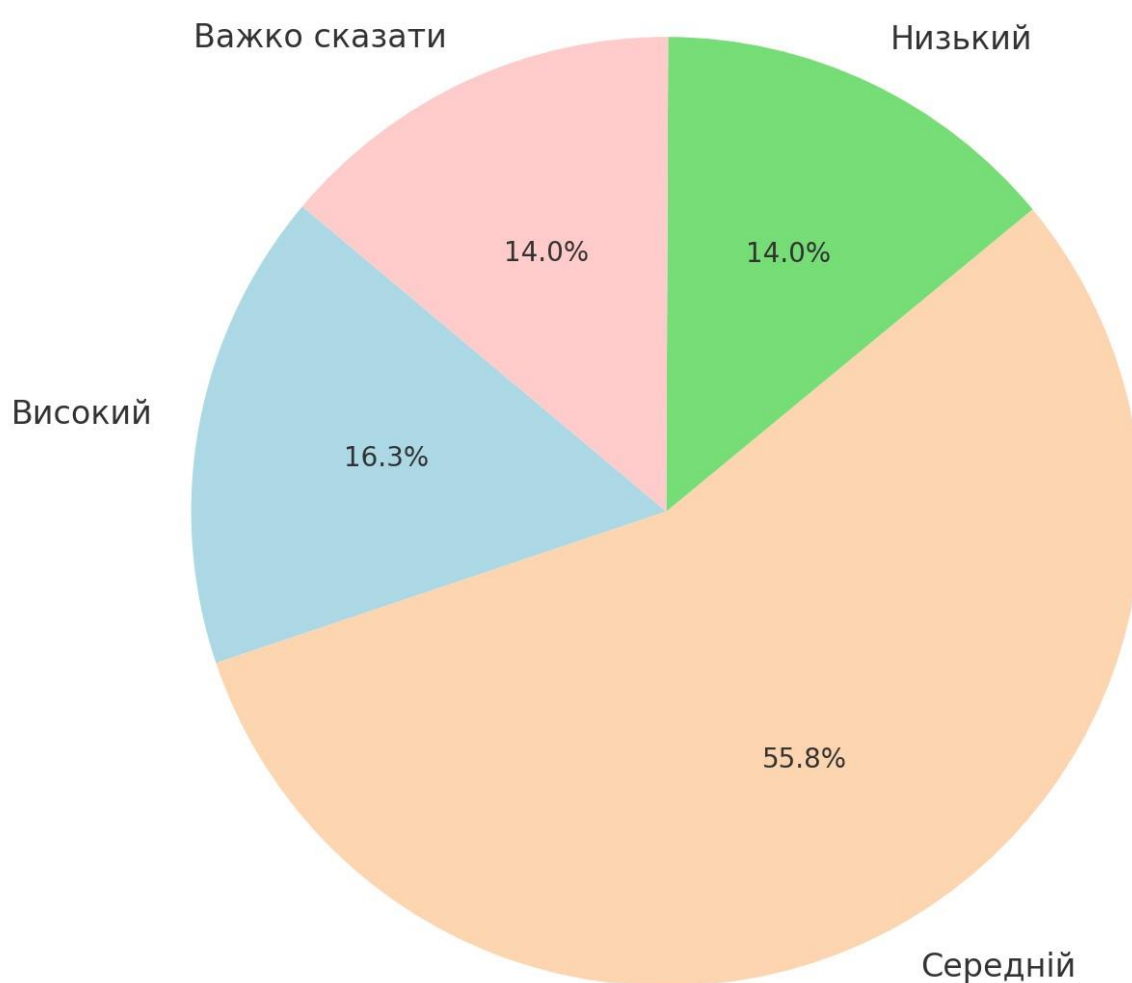
Таблиця 2.18. Заходи, які, на думку експертів, можна вжити в освітніх установах їхньої громади для покращення інтеграції дітей ВПО

Кластер	Необхідна дія	Кількість пропозицій
Інклюзивна освіта	Створення інклюзивного середовища та підтримка дітей ВПО з боку вчителів	3
	Допомога у вивченні української мови (курси, допомога з боку вчителів)	3
	Створення шкільних гуртків, освітніх заходів, олімпіад спільного відвідування (діти ВПО та місцеві діти)	7
Загальна кількість відповідей по кластеру		13
Взаємодія із місцевими ровесниками	Участь дітей ВПО у спільних з місцевими дітьми розважальних та культурних заходах (в т.ч. тих, що популяризують традиції та звичаї)	8
	Участь дітей ВПО у спільних з місцевими дітьми освітніх заходах	5
	Участь дітей ВПО у спільних з місцевими дітьми спортивних гуртках та змаганнях	5
	Спільна з місцевими дітьми участь у волонтерських та патріотичних проектах	3
Загальна кількість		12

відповідей по кластеру		
Психосоціальна підтримка дітей ВПО	Надання психологічного супроводу дітям ВПО	5
	Створення програм по психотерапевтичній та психокорекційній допомозі дітям ВПО	4
	Створення груп підтримки для дітей, КПТ-терапія, арт-терапія, тощо	4
Загальна кількість відповідей по кластеру		9
Співпраця з батьками ВПО	Психологічний супровід батьків ВПО та створення груп підтримки для батьків	7
	Моніторинг сімей ВПО	2
	Проведення сімейних вечорів та інших заходів	2
Загальна кількість відповідей по кластеру		11

В рамках опитування респондентам було запропоновано висловити власну експертну думку щодо того, наскільки члени приймаючої громади обізнані з проблемами та потребами дітей ВПО. Розподіл відповідей подано нижче (див. рис 2.9.) Як можна побачити із відповідей експертів більшість (понад 72 %) членів громади тією або іншою мірою обізнані з проблематикою, частина навіть мають високий рівень обізнаності - 16, 3 %. В той же час експерти говорять про необхідність більш точкових заходів, які би підвищували рівень толерантності до дітей ВПО та їхню більшу залученість до соціального життя громади: «Можливо варто проводити заходи для дітей не ВПО, які б впливали на їх розуміння, що втратила дитина ВПО, що відчуває ця дитина, як

її можна підтримати, зрозуміти.» Логопед (Хмельницька область). При цьому важливо зважати і на те, що у взаємодії із ВПО необхідно дотримуватися тактовності: «Вважаю тут, як і з відношенням до військових, що отримали важкі бойові поранення, раниць як надлишкова увага та жалість, так і байдужість.» Освітянка (Хмельницька область).

Рис. 2.9. Думка експертів про рівень обізнаності членів громади щодо проблем та потреб дітей ВПО, які живуть у відповідній громаді

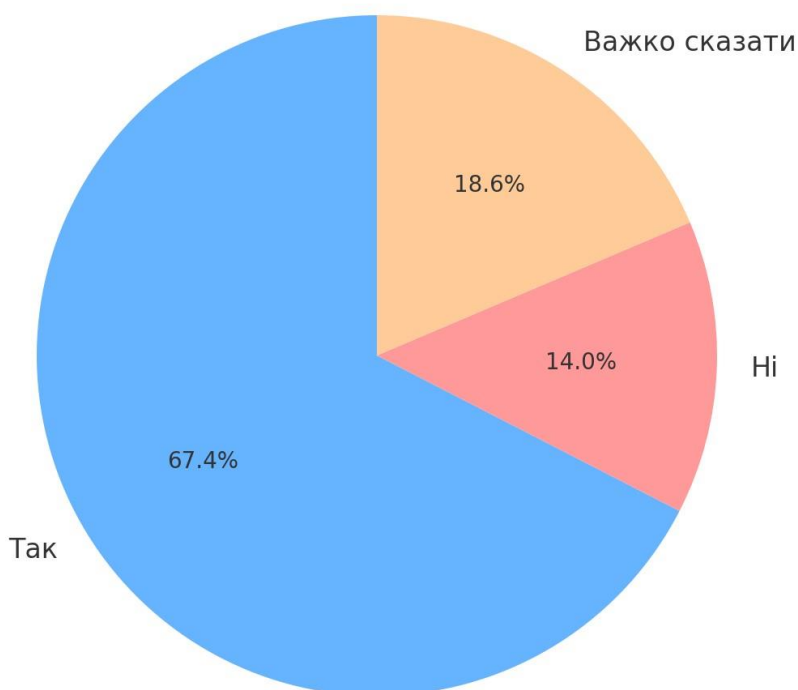
Досить висока обізнаність членів громади а також співпраця різних інституцій (хоча й при тому, що експерти обумовлюють той факт, що координація зусиль мала би бути більшою) вплинула на те, що у відповідь на запитання щодо прикладів успішної інтеграції, багато експертів із числа ВПО поділися передусім історіями власних дітей: «Ми довго ходили по різних програмах, ставало краще, але через час стан погіршувався, допомогли лошади та музика. Дитина як переродилася, почала посміхатися та спати, також з'явився апетит.» Мати ВПО (Одеська область); «Є громадська організація Ерудит куди ми ходили на безкоштовні заняття з психологом в спеціальну сенсорну кімнату . Моїй дитині дуже сподобалось, і мені як мамі також . Я дуже вдячна , що про нас поіклувались та допомогли нам адаптуватись до нових умов.» Мати ВПО (Рівненська область); «Нам пощастило, ми отримали потужну допомогу з самого початку. Донька більше не тримає мене за руку, коли ми приїхали, то вона взагалі не відпускала мене, навіть на хвилину не залишала сама, це було важко. Я дуже втомилася, чесно кажучи. Але наразі вона навіть до школи ходить і спокійно там знаходиться. Тож я впевнена що є приклади успішної адаптації.» Мати ВПО (Одеська область).

Попри такі досить компліментарні оцінки експерти все одно бачать необхідність у впровадженні додаткових освітніх програм з метою підвищення обізнаності громадськості щодо питань інтеграції дітей ВПО. Як засвідчують їхні відповіді (див. рис.2.10), переважна більшість експертів (67, 4 %) вважають, такі програми необхідними та нагальними, адже, як слушно зауважив один із експертів: «Громадськість не повністю усвідомлює з якими проблемами стикаються діти ВПО. Треба інформувати та навчати як реагувати та розуміти чому так відбувається.» Практичний психолог (Рівненська область).

Від подібних освітніх та інформаційних програм (а також кампаній) експерти очікують підвищення діалогу, просунення ідей щодо толерантності відносно дітей: «Освітні програми можуть допомогти громадськості зрозуміти труднощі і виклики, з якими стикаються діти ВПО, сприяючи розвитку емпатії та взаєморозуміння. Ефективність таких програм залежатиме від їхнього

формату, доступності до громадськості, взаємодії із зацікавленими сторонами та інших чинників.» Мати ВПО (Рівненська область).

Інший експерт наголошує на тому, що впровадження подібних освітніх програм: «потребує аналізу потреб конкретної громади. Освітні програми можуть бути загальними, але варто зауважувати і регіональні особливості, особливо фактор близькості до фронту.» Практичний психолог (м. Київ). На думку експертів в рамках освітніх та інформаційних програм слід проводити різноманітні події (лекції, тренінги, виставки, круглі столи тощо) спрямовані на надання інформації та стимулювання громадського обговорення проблем.

Рис. 2.10. Думка експертів про рівень обізнаності членів громади щодо проблем та потреб дітей ВПО, які живуть у відповідній громаді

Підсумовуючи вищесказане, можна підкреслити, що опитані експерти в своїй більшості оптимістично оцінюють розвиток проектів, які реалізуються з метою сприяння психосоціальної реабілітації дітей ВПО в ході їхньої інтеграції до приймаючих громад. До цього процесу вже долучаються, а у

перспективі мають долучатися ще більшою мірою, не лише власне територіальні громади (як їхнє керівництво, так і безпосередньо члени громади), але й центральні органи влади, міжнародні організації, бізнес, національні громадські організації, наукова спільнота та мас медіа. Не можна наразі стверджувати, що допомога від усіх цих стейкхолдерів є оптимальною та максимально можливою, проте поступово програми допомоги збільшуються та координація зусиль стає більш досконалою.

Експерти зазначали, що територіальні громади мають досить багато ресурсів для того, щоб покращити власні зусилля для інтеграції дітей ВПО та надали конкретні пропозиції щодо того, як можна досягти такого покращення. На думку експертів слід поглиблювати соціальну взаємодію між дітьми ВПО та їхніми місцевими ровесниками, розбудовувати інституційну спроможність та професійну експертизу у межах громади, а також плекати в кожній приймаючій громаді культуру толерантності та інклюзії.

ВИСНОВКИ

Російське повномасштабне вторгнення в Україну та зумовлена ним масова міграція українців з прифронтових та тимчасово окупованих територій стали значним викликом як для державної влади, так і для всього українського суспільства. Жодного разу у сучасній історії Україна не зустрічалася із настільки масштабною та багаторівневою проблемою. Через війну мільйони людей були змушені покинути власні домівки і переїхати до нових громад, в регіони з іншими традиціями, звичаями та соціальними нормами. На загальнодержавному рівні, а також на рівні конкретних приймаючих громад, запустилися реальні програми, які спрямовані на полегшення процесів інтеграції ВПО до нових громад, проте, як засвідчують дані різних досліджень, зокрема і проведеного в рамках даної роботи, докладених зусиль поки що недостатньо і не всі програми працюють повною мірою.

В рамках підготовки кваліфікаційної роботи були досягнуті всі поставлені завдання. Зокрема, проаналізовано теоретичні засади соціологічного аналізу вимушеного переміщення як соціального явища, також узагальнені методологічні підходи до організації інтеграції ВПО, в тому числі і дітей ВПО, до приймаючих громад, які прийняті на рівні міжнародних організацій, а також визначені в українському законодавстві. З огляду на багатовимірність явища ВПО було виокремлені основні проблеми з якими стикаються діти ВПО в ході їхньої інтеграції до нового соціального середовища, а також визначено роль різних соціальних інституцій в ході цього процесу. На основі отриманих даних були сформульовані практичні рекомендації для покращення проектів, спрямованих на інтеграцію дітей ВПО, які подаються нижче.

Завданням інтеграції ВПО до приймаючої громади є набуття ними всіх відповідних прав та можливостей, які мають чинні члени громади, включаючи користування усіма публічними послугами та сервісами, участь у соціальному житті громади, а також у процесі розробки і прийнятті рішень. При цьому нові члени громади не повинні мати дискримінаційний та стигматичний досвід у

спілкуванні як з керівництвом, так і з постійними членами громади, а навпаки - відчувати себе у безпеці на новому місці та мати високий рівень довіри до керівництва громади. Іншими словами мова йде про появу у них нової ідентичності: саме жителів приймаючої громади. А це, в свою чергу, викликає певну дихотомію оскільки інтеграція передбачає, разом з іншими складовими, наявність довгострокових планів мешкати у новій громаді, проте більшість ВПО може опиратися цьому через бажання повернутися назад – до свого міста, до свого попереднього життя.

В цьому зв'язку інтеграція дітей ВПО є навіть важчим процесом, адже вони ще більше за дорослих переживають травматичний досвід, пов'язаний із зникненням минулого життя, знайомих та любих обличч друзів (а іноді навіть і близьких родичів). Це, у свою чергу, детермінує депривацію дитини ВПО, посилює ризики булінгу та інших форм насильства як по відношенню, так і зі сторони таких дітей та зменшує можливості щодо їхньої інтеграції та її взагалі розвитку дитини. Ускладнюють ці процеси і різноманітні психологічні наслідки, які переслідують дітей, котрі втекли з районів бойових дій або навіть окупації.

На основі даних проведеного дослідження можна зробити висновки, що в цілому приймаючі громади є зацікавлені у інтеграції сімей ВПО і великою мірою сприяють цим процесам. В той же час не можна стверджувати, що громади підходять до цих процесів комплексно та системно. Нерідко більшість зусиль громад зосереджено на забезпеченні базових потреб ВПО, які гарантують їм мінімальне виживання (житло, побутові та соціальні питання, забезпечення дітей місцями у школі або дитячому садочку тощо). Навіть коли йдеться про наявність спеціальних інтеграційних програм вони здебільшого зосереджені на культурних та благодійних акціях. При цьому відзначається дуже погана координація зусиль, навіть на рівні передачі інформації про ініціативи різних інституцій, задіяних у процесі інтеграції дітей ВПО.

На рівні територіальних громад можна побачити досить високу закритість системи, яка не дозволяє її членам прослідкувати за наявними ресурсами, що можна використати для інтеграції нових членів. Важливими чинниками є також

мотивація та фаховість спеціалістів, задіяних у цих процесах. Дослідження зокрема виявило проблеми з мотивацією працівників органів місцевого самоврядування, особливо в частині координації зусиль із іншими інституціями (передусім організаціями громадянського суспільства). Також з'ясовано, що не меншою проблемою є кваліфікація фахівців, що працюють з дітьми ВПО, особливо тривожною виглядає проблема низької кваліфікації шкільних психологів, а також непідготовленість педагогів до роботи із дітьми ВПО. Наразі на ці проблеми звертають увагу велика кількість проектів громадських організацій, проте вони мало що можуть зробити без допомоги з боку держави та міжнародного співтовариства.

Не можна оминати й одну з найбільших проблем, з якою зустрічаються діти ВПО, а саме налагодження позитивних відносин із своїми місцевими ровесниками. Хоча дослідження показало, що у більшості випадків місцеві діти позитивно налаштовані по відношенню до ровесників ВПО, експерти згадували випадки булінгу та конфліктів (в тому числі на мовному ґрунті). Саме тому в ході інтеграції дітей ВПО важливо забезпечити у приймаючій громаді підтримуюче середовище зі сторони ровесників.

Слід зауважити, що попри наявність досить великого масиву емпіричних даних досліджень та звітів проектів, наразі ще не вироблені об'єктивні критерії вимірювання рівня інтеграції дітей ВПО до нових громад, а отже важко встановити «успішність» або «неуспішність» того чи іншого проекту. В той же час на основі практичного досвіду експертів можна виокремити наступні рекомендації для вдосконалення заходів щодо інтеграції дітей до нових громад:

- Необхідно підвищити роль досліджень, які мають передувати розробці та реалізації будь-яких проектів, спрямованих на інтеграцію дітей ВПО. В цьому зв'язку до розробки таких проектів слід залучати більше науковців.
- До розробки заходів слід підходити системно, всі організації мають координувати свої зусилля та ділитися інформацією. Слід вмотивовувати працівників різних інституцій та роз'яснювати їм, що у

всіх цих інституцій є одна мета – повноцінна інтеграція дітей ВПО до нової громади.

- Важливою складовою має стати повноцінна система моніторингу психосоціального стану як дитини ВПО, так і її батьків. Психологічна підтримка має надаватися на постійній основі, а місцеві фахівці повинні мати достатню кваліфікація для того, щоб працювати з дітьми ВПО.
- При розробці інтеграційних інтервенцій особливу увагу слід звернути на те, що в ході цих процесів має відбуватися як адаптація ВПО до громади, так і адаптація громади до ВПО. А отже в ході інформаційно-просвітницьких програм та заходів слід робити більші акценти на толерантність, емпатію та солідарність.
- Розробляючи заходи в ході інтеграційних програм слід зважати на те, що в них в обов'язковому порядку мають брати участь місцеві члени громади, передусім місцеві ровесники дітей ВПО. Загалом необхідно всіма засобами підвищувати можливості для соціальної взаємодії між місцевими дітьми та їхніми ровесниками ВПО.
- Програми інтеграції дітей ВПО повинні мати показники ефективності. Наявність доведених успішних результатів дозволить територіальним громадам залучати додаткові ресурси від міжнародних організацій, центрального бюджету та бізнесу на подібні програми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Міністерство соціальної політики України. (n.d.). Офіційний веб-сайт. Retrieved May 22, 2024, from <https://www.ioc.gov.ua/dashboardVpo/>

Castles, S. (2003). Towards a sociology of forced migration and social transformation. *Sociology*, 77(1), 13-34.

Мертон, Р. (2006). *Соціальна теорія і соціальна структура*. Москва: АСТ, Хранитель.

Парсонс, Т. (1998). *Система сучасних обществ*. М.: Аспект Пресс.

Камбур, А. В. (2012). *Соціальна адаптація особистості*. Чернівці: «Золоті литаври».

Біленька, Г. Г. (2011). *Культурний шок і адаптація до нової культури*.

Wonderly, W. L. (1971). Insights from Alvin Toffler's 'Future Shock'.

Міхно, Н. К. (2020). ПРОЕКЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАВМИ В ПРОСТОРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ДО ПИТАННЯ ВІЗУАЛЬНОЇ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ДИСКУРСУ ВІЙНИ В МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ. *UDK 316.334.56*.
<https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.10>

Штомпка, П. (2005). *Соціологія. Аналіз сучасного общества*. М.: Логос.

United Nations. (2001). *Guiding Principles on Internal Displacement*. ОСНА.

Марчак, Д. (2024, February 26). Мета оптимізації виплат ВПО — не скоротити їх, а не залишити в біді нікого. *Дзеркало Тижня*.

https://ukrrudprom.ua/digest/Zastupnitsya_mnstra_sotsalno_poltiki_Darya_Marchak_Meta_optimizats_viplat_VPO_ne_skorotiti_h_a_ne_zalishiti_v_bd_nkogo.html

Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року. (n.d.). <https://ips.ligazakon.net/document/KR230312?an=12>

Брукінгський Інститут — Бернський Університет. (2010). *РАМКОВА ПРОГРАМА МІЖВІДОМЧОГО ПОСТІЙНОГО КОМІТЕТУ З ПОШУКУ ДОВГОСТРОКОВИХ РІШЕНЬ В ІНТЕРЕСАХ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ*.

Кобзін, Д., Левкіна, Г., Луньова, О., Черноусов, А., & Щербань, С. (2020). *Методичний посібник з оцінювання потреб ВПО у громадах*. Харківський Інститут Соціальних Досліджень.

Жданович, Ю. М. (n.d.). ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ (УДК 37.013.42). Retrieved May 22, 2024, from https://lib.iitta.gov.ua/708775/1/_21-1_204-213_%D0%96%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.pdf

Семигіна, Т. В., Гусак, Н. Є., & Трухан, С. О. (2015). СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ. *Український соціум*, 2(53).

Горизонт змін. (2024, March 31). Практики інтеграції внутрішньо-переміщених осіб у приймаючі громади. Retrieved May 22, 2024, from <https://socsprava.com.ua/praktyky-integracziyi-vnutrishno-peremishhenyh-osib-u-pryjmayuchi-gromady/>

Фонд «Демократичні ініціативи». (2022, December). Оцінка потреб та очікувань від майбутнього внутрішньо переміщених осіб та біженців. Retrieved May 22, 2024, from <https://rpr.org.ua/news/otsinka-potreb-ta-ochikuvan-vid-maybutnoho-vnutrishno-peremishchenykh-osib-ta-bizhentsiv-analitychnyy-zvit-2/>

СОС Дитячі містечка в Україні. (2022). СТАНОВИЩЕ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ СІМЕЙ ІЗ ДІТЬМИ, ПРИЙОМНИХ СІМЕЙ ТА ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ СІМЕЙНОГО ТИПУ В УМОВАХ ВІЙНИ.

Лобанова, А. С. (2004). Феномен соціальної мімікрії. Київ: Інститут соціології НАН України.

Український інститут соціальних досліджень та Антидискримінаційний центр «Меморіал»-Брюссель. (2023, June 1). Доповідь «Становище дітей із сімей, вимушено переміщених у межах України внаслідок військової агресії Росії після 24 лютого 2022 року». Retrieved May 22, 2024, from <https://adcmemorial.org/uk/novina-uk/stanovishhe-ditej-iz-simej-vimusheno-peremishhenih-u-mezhah-ukraini-vnaslidok-vijskovoї-agresii-rosii-pislya-24-lyutogo-2022-roku/>

Нова українська школа. (2023, January 27). “Не як тебе звати, а звідки ти” – дослідження про проблеми адаптації дітей ВПО в нових школах. Retrieved May 22, 2024, from <https://nus.org.ua/news/ne-yak-tebe-zvaty-a-zvidky-ty-doslidzhennya-pro-problemy-adaptatsiyi-ditej-vpo-v-novyh-shkolah/>

ДОДАТКИ

Додаток А. Анкета для експертного опитування

Щирі вітання!

Дякую за вашу згоду взяти участь у експертному опитуванні. Дане експертне опитування зосереджується на питаннях психосоціальної реабілітації в ході їхньої інтеграції до нових громад дітей (віком до 18 років), які були вимушені внаслідок військових дій переїхати з батьками або без них до приймаючих громад. До експертного опитування запрошуються практичні психологи, освітяни, громадські активісти, а також зацікавлені члени громад, в тому числі нові члени громад з числа батьків ВПО. Головний критерій – безпосередня участь у проектах, пов'язаних з психосоціальною реабілітацією дітей ВПО в ході їхньої інтеграції в приймаючу територіальну громаду.

Я щиро вдячна за вашу участь у експертному опитуванні і хочу підкреслити, що вам гарантована повна конфіденційність, а всі відповіді респондентів будуть використовуватися виключно в узагальненому вигляді в рамках підготовки кваліфікаційної роботи зі спеціальності «Соціологія» в Києво-Могилянській Академії.

I. Загальні питання

1. Як би Ви охарактеризували свою причетність до процесу інтеграції дітей ВПО до нової громади

- Я безпосередньо працюю в цьому напрямі в межах громади
- Я допомагаю організувати ці процеси на національному/регіональному рівні
- Я сам є внутрішньо переміщеною особою
- Інше (вкажіть, будь ласка) _____

2. До якої категорії експертів можна Вас віднести?

- Представник системи освіти
- Громадський активіст
- Практичний психолог
- Батьки/Опікуни дитини ВПО
- Інше _____

3. В якому регіоні України ви працюєте?

II. Оцінка готовності приймаючої громади до прийняття дітей ВПО, як нових членів громади

3. На Вашу думку, наскільки ефективною є система інтеграції дітей ВПО до громади, в якій Ви працюєте?

- Дуже ефективна
- Швидше ефективна, ніж ні
- Швидше неефективна

- Неєфективна
- Важко сказати

4.Прокоментуйте, будь ласка, свою відповідь

5-11. Дайте власну експертну оцінку готовності різних інституцій до соціальної інтеграції дітей ВПО (до 18 років) до громади (громад), в якій Ви працюєте

	1.Активно сприяють	2.Швидше сприяють, аніж ні	3.Швидше протидіють, ніж сприяють	4.Активно протидіють	5.Важко визначити
5.Керівництво територіальної громади					
6.Середня школа					
7.Громадські організації					
8.Релігійні громади					
9.Ровесники (до 18 років)					
10.Члени громади					
11.Дорослі - ВПО					

12. Прокоментуйте, будь ласка, свою відповідь _____
_____

13. Сформулюйте, будь ласка, три найважливіші дії адміністрації територіальної громади, які вона має здійснити для успішної психосоціальної адаптації дитини ВПО

1. _____
2. _____
3. _____

14. Дайте, будь ласка, Вашу експертну оцінку успішності психосоціальної адаптації дітей ВПО у громаді (громадах), де Ви працюєте

15. Сформулюйте, будь ласка три основні проблеми, з якими на Вашу думку стикаються діти ВПО в ході інтеграції в нову громаду?

1. _____
2. _____
3. _____

16. Відповідно до Вашого досвіду, які є найбільш успішні форми роботи з дітьми ВПО, що сприяють їхній інтеграції до нової громади?

III. Інституалізація процесу

17. На Вашу думку наскільки зросте потреба у сприянні інтеграції дітей ВПО у найближчий рік?

- Суттєво зросте, бо кількість дітей ВПО, що прибувають до нових громад збільшиться
- Зростання буде незначне, бо притік ВПО зменшився
- Зростання практично не відбуватиметься
- Інше (вказіть) _____

17.1. Прокоментуйте, будь ласка, свою відповідь

---

19. Чи відчувають територіальні громади потребу у додаткових кваліфікованих спеціалістах для забезпечення процесу інтеграції дітей ВПО?

- Так
- Ні
- Важко сказати

19.1. Прокоментуйте, будь ласка, свою відповідь

---

21. Яку допомогу територіальним громадам у процесі інтеграції дітей ВПО мають надати:

1. центральні органи
влади _____

---

2. міжнародні
організації _____

---

3. організації громадянського суспільства національного
рівня _____

---

4. бізнес

---

5. академічна та наукова
спільнота

---

6. мас медіа та широка
громадськість

---

22. Якщо у вас є пропозиції чи ідеї щодо поліпшення процесу психосоціальної адаптації дітей ВПО в громаді, будь ласка, надайте їх.

---

23. Як Ви оцінюєте рівень свідомості громадськості щодо проблем та потреб дітей ВПО в вашій громаді?

- Високий,
- Середній,
- Низький
- Важко сказати

---

24. Які конкретні заходи можна вжити для покращення підтримки дітей ВПО в освітніх установах вашої громади?

---

25. Як Ви вважаєте, чи існують достатні ресурси для реалізації програм та заходів з інтеграції дітей ВПО в громаді?

- Так
- Ні
- Важко сказати

25.1. Прокоментуйте, будь ласка, свою відповідь

---

26. Які можливості для взаємодії між різними суб'єктами (організації громадянського суспільства, бізнес, громадськість) Ви бачите для підтримки інтеграції дітей ВПО?

---

27. Чи існують в Вашій громаді приклади успішної адаптації дітей ВПО, які можна взяти за зразок?

- Так
- Ні
- Важко сказати

27.1. Якщо, так, то вкажіть які саме

---

28. Як Ви вважаєте, чи є необхідність у впровадженні додаткових освітніх програм з метою підвищення обізнаності громадськості щодо питань інтеграції дітей ВПО?

- Так
- Ні
- Важко сказати

28.1. Якщо так, то вкажіть які саме додаткові освітні програми?

Щиро дякуємо за ваші експертні оцінки та приділений час!